Journal of Counseling and Psychotherapy Culture
Vol. 18, No.71, Fall 2027; P 1-49
qccpc.atu.ac.ir
DOI: 10.22054/qccpc.2026.93142.3749

ATU PRESS

Original Research
Accepted: 09/29/2026
Revised: 14/10/2026
Received: 18/10/2026
ISSN: 2345-6051
eISSN: 2476-6178

Conceptual Elucidation and Practical Methods of Intellectual Education during Adolescence Based on the Qur'an and Narrations

Zainab Aghaei * — PhD Student, Department of Philosophy of Education, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

Saeed Beheshti — Department of Philosophy of Education, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

Ahmad Salahshour — Department of Philosophy of Education, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

Ebrahim Naeimi — Department of Counseling, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

Maryam Bahraman — Department of Philosophy of Education, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

Extended Abstract:

1. Introduction

The present study was conducted with a qualitative approach and aimed at conceptualizing and achieving the semantic network of "adolescence," extracting the characteristics of adolescence in the Holy Qur'an and narrations, and identifying methods of cultivating intellect during this period based on the Qur'an and narrations, using conceptual and inferential analysis methods. The findings indicated that the period of adolescence in the paradigm of the Holy Qur'an and narrations spans ages 11 to 21, possesses 30 characteristics within the Qur'anic framework, and represents a period of the flourishing of servant identity,

* Corresponding Author: zainab.a1390@gmail.com

How to Cite: Aghaei, Z., Beheshti, S., Salahshoori, A., Naeimi, E., & Brahman, M. (2027). Conceptual elucidation and practical methods of intellectual education during adolescence based on the Qur'an and narrations, *Journal of Counseling and Psychotherapy Culture*, 18(71), 1-49. DOI: 10.22054/qccpc.2026.93142.3749

responsible autonomy, movement from a state of dependence to independence, and from a position of inability and consumerism to one of capability and self-efficacy. Terms such as *fatā*, *rāhiq*, *walad*, *ḥadath*, *ghulām*, *bāligh*, *balagha ashuddah*, *shābb*, and *yāfiʿ* form the semantic network of this period in an illuminative relationship, while the concepts of *lahw* (amusement) and *zīnah* (adornment) express the characteristics and the nature of the educational approach of this period. To infer methods of cultivating intellect during this period, four foundations were identified: "proportionality between epistemic tools and the learner's levels of cognitive development"; "the human being as God's vicegerent"; "epistemic transformation as the fruit of awareness and the explanation of growth from misguidance, and fluid and developing volition"; four objectives: "preserving the learner's dignity," "teaching the divine names and attributes," "directing the adolescent's attachments toward the praiseworthy world," and "regulating attachments and affiliations based on truth"; and four principles: "staging epistemic development in correspondence with existential development," "reflection upon the concepts, parables, and stories of the Holy Qur'an," "explaining the boundary between the best form of debate and other forms for the adolescent," and "simultaneous cultivation of firm belief and determination." Based on these foundations, objectives, and principles of intellectual education during adolescence, seven methods were derived: forgiveness, tolerance, feigning ignorance and overlooking; explaining the distinction between salvific and futile and destructive actions; demonstrating the rationale of rulings; testing before granting choice; and explaining the distinction between independence and arrogance.

Adolescence is the most important period in the growth and formation of one's personality structure, feelings, and thoughts, a period in which the individual gradually experiences major physical, mental, cognitive, emotional, and social changes, along with the challenges of identity formation, independence, and the search for belonging, and takes steps toward intellectual, emotional, social, and identity-related independence (Rakhimova, 2025, p. 169), acquiring the capacity for abstract thinking and moral reasoning. At this stage, due to changes in the brain's gray matter, the increase and improvement of white matter efficiency, increased myelination of intra-brain nerves, and more efficient and specialized functioning of various parts of the adolescent's brain, cognitive performance improves (Jensen et al., 2026, pp. 1–2; Paus, 2005, p. 60) and approaches the brain function of adults, in a way that facilitates the attainment of intellectual maturity and the performance of wise behaviors in the adolescent (Medina, 2021, pp. 80–84). Moreover, this period is a stage of personality reconstruction and the review and re-evaluation of objects, persons, subjects,

feelings, beliefs, phenomena, and fundamental convictions, and the adolescent reorganizes his or her previous perceptions regarding various matters (Faghihi, 2019), and engages in "weighing behaviors, testing roles, declaring distinction from adults, and even ignoring rules" (Rezaei et al., 2018, p. 80). If the adolescent does not gradually experience intellectual development in this process, he or she will not achieve balance and equilibrium in life, will make irrational and impulsive decisions, will not reflect on the consequences of his or her decisions, and instead of safely crossing the bridge of doubts, uncertainties, and diverse and changing inclinations, will come to a halt and remain stagnant in this terrifying passage. For this reason, one of the most important educational responsibilities of educators and parents is to know the adolescent and to become familiar with and apply methods of cultivating his or her faculty of intellect in the form of providing a structured environment, so that the adolescent can practice the use of intellect in this context and, by gradually igniting the light of intellect that God, the Wise, has bestowed upon him or her, draw it out from beneath the ashes and realize one of the most important goals of education (Haeri Shirazi, 2023).

This meaning reveals the fact that in order to balance the soul's faculties, maintain health, and avoid foolish and ignorant actions, we need to activate the intellect as an inner guide and admonisher; and certain levels of this activation, due to the importance of adolescence, the long span of its years, and the major impact of educational approaches during these years on other periods of human life, should not be postponed until after adolescence, because it can place the adolescent on a path of wretchedness, severe conflicts, and rebellion. Whereas, with the help of a wise and aware *mā fī al-sharāyiṭ* (what lies within the conditions) and by applying methods of cultivating intellect, one can gradually strengthen the adolescent's cognitive abilities and guide him or her toward conscious and thoughtful behavior, logical and critical thinking, self-monitoring, and less erroneous decision-making, so that the range of experiencing high-risk behaviors that endanger his or her well-being and health and that of others is reduced.

Research Questions

Given the perspective of the Holy Qur'an and the narrations regarding the station and function of intellect in education, and the important educational responsibility of educators and parents in cultivating levels of rationality in the adolescent, the following questions arise:

1. Has any mention been made of the period of adolescence and the adolescent in the Holy Qur'an and the narrations?

2. What is the concept of adolescence in the Qur'an and the narrations, and how is the adolescent viewed in them?
3. Based on this conceptual analysis, what are the methods of applying intellectual education during the period of adolescence?

2. Literature Review

A review of the research background in educational and psychological studies with a Qur'anic and narrative approach shows that Sarani (2025) speaks of the importance of adolescence in Islam, but does not provide a precise educational method and does not clarify what characteristics the period of adolescence has in Islamic sources. Bayat et al. (2024), also focusing on the concept of "wisdom" and based on narrations, consider the Berlin wisdom paradigm to be the closest model to the process model of wisdom based on narrations, and endorse the dimension of action, and are consistent with the meaning of intellect in this study in the field of conceptualization of intellect, but they do not address methods of cultivating intellect during adolescence. Bagheri Varkaneh et al. (2023), merely noting that "in Islam, great attention has been paid to the issue of adolescent education," suffice with mentioning some factors that increase intellect, but do not address the education of intellect in adolescence. Tajammolian et al. (2023), by explaining the dimensions of wisdom in the Holy Qur'an, state principles for teaching wisdom in human beings regardless of a specific age period, some of which are consistent with the present study. Rezaei et al. (2018), by examining the effect of reciting the Holy Qur'an on adolescents' risk-taking in the face of high-risk behaviors, speak of the preventive effect of the Qur'an in education, consistent with the aim of the present study, regarding the significant reduction of adolescents' risk-taking. Also, in dealing with narrative studies, Mousavi (2022), focusing on the stages of child development in narrative and jurisprudential literature, considers play and granting respite for the first seven years, teaching the Qur'an and Arabic and the interaction of educator and learner for the second seven years, and the transmission of the value and family system for the third seven years as educational duties. Mobasheri and Moshasha (2021) have leniently adapted the narrations of the seven years to psychological theories and adapted the three stages of Islamic education to Piaget's stages of cognitive development and Goldman's stages of religious development. Pasandideh (2016) also considers the narration *al-walad* al-sayyid to be invalid and, using the method of the family of hadith (*ahl al-ḥadīth*), holds to three educational periods: play and freedom; obedience and learning of knowledge and manners; and companionship and learning the rules of life and accepting responsibility, but does not provide a method in educational prescriptions. Thus, based on the Qur'anic and narrative

framework, a clear concept of adolescence and the characteristics of this period is still not available; moreover, a research gap is still observed in the subject of methods of intellectual education in adolescence relying on verses and narrations.

3. Methodology

In this research, which was fundamental and applied in terms of its objective and qualitative in terms of its approach, the methods of conceptual analysis and inference were used. The method of conceptual analysis, which was employed to answer the first question, has various techniques and methods; and in this research, the concept of "adolescence" was analyzed using four methods: examination of the context or register of the concept, examination of the synonyms of words and expressions, analysis of the concept in terms of its opposite concept, and analysis in terms of the semantic network and exploration of the semantic field. To answer the second question and to achieve the methods of applying intellectual education during adolescence based on the Qur'an and narrations, we also employed the method of deductive inference. Achieving these methods a priori required the inference of the foundations, objectives, and principles of intellectual education during adolescence in the Holy Qur'an and narrations. The foundations were obtained through the method of deductive qualitative content analysis and based on the conceptual analysis of adolescence and the characteristics and indicators of this period that we obtained in the first question, as well as the examination of the nature and characteristics of adolescence from the perspective of some thinkers and psychologists as the theoretical basis of the discussion; and to infer the principles, the reconstructed Frankena model was used. The research population consists of all verses and narrations related to the main variables of this research, namely adolescence, the foundations of intellectual education, and the objectives, principles, and methods of actualizing the adolescent's intellectual faculty, which were identified and selected with the help of the comprehensive software Jāmiʿ al-Tafāsīr Nūr 2 and Jāmiʿ al-Aḥādīth 3.5, and by using the digital libraries of Noor and Madrasah Fiqāhat and authentic narrative books, and were collected through the documentary method and note-taking tool.

4. Conclusion

Based on the findings of the four stages of conceptual analysis of adolescence in the Qur'an and narrations, the characteristics enumerated from the section on model adolescents in the verses of the Holy Qur'an, and the examination of the characteristics of adolescence in the authentic narrations of the seven years (*sabʿ al-sinīn*), adolescence has been referred to in the Qur'an and narrations with

numerous concepts such as *fatā*, *yāfiʿ*, *murāhiq*, *shābb*, *walad*, *ḥadath*, *ghulām*, *bāligh*, *balagha ashuddah*, *lahw*, and *zīnah*. The beginning of this period is not precisely determined, and leniently, relying on physical and sexual maturity, ages 11 and 12 are considered as the beginning of adolescence; however, regarding the end of adolescence, it can be explicitly spoken of as age 21 based on the authentic narrations discussed in the article. Moreover, based on the findings regarding model adolescents in the Holy Qur'an, this period possesses 30 fundamental characteristics and indicators, such as observational thinking, questioning thought and purposeful inquiry, semiotics, logical reasoning, chivalry, self-restraint, striving to achieve great goals, decisiveness, resilience, courage and risk-taking, frankness in expressing opinions, chastity, physical strength and bodily power, and so on; and it possesses two traits: a tendency toward amusement and an interest in self-adornment, ostentation, and luxury.

This period, in the Qur'anic and narrative framework, consists of four types of maturity: the maturity of religious obligation (*taklīf*), maturity for marriage, the maturity of obligation and intellect, and the maturity of intention and determination; and it has two stages: early adolescence and late adolescence, with the characteristics of obedience, knowledge, and manners learning, and following parents, and individual responsibility in the first stage, and the transmission of the family's value and belief system, learning the rules of life, collective assistance and participation, autonomy, and expressing independent opinion with fewer restrictions in the second stage. During this period, due to biological, psychological, and brain developments, high-risk behaviors are observed, and one of the important factors that promotes the adolescent's well-being and the health of those around him or her, and protects the adolescent from various dangers, is the cultivation of the adolescent's intellectual faculty based on the Qur'anic and narrative framework. To achieve the methods of applying intellectual education during this period, we inferred four foundations, four objectives, four principles, and seven methods, which ultimately are: forgiveness, tolerance, feigning ignorance and overlooking; explaining the distinction between salvific and futile and destructive actions; demonstrating the rationale of rulings; testing before granting choice; and explaining the distinction between independence and arrogance. It should be noted that according to the research background discussed and examined in this article, some studies, such as Pasandideh (2016) on the subject of identifying the validity of the narrations of the seven years, Tajammolian et al. (2023) on the subject of identifying the dimensions of wisdom in Islamic sources, Rezaei et al. (2018) on the subject of examining the effectiveness of the Holy Qur'an in protecting adolescents from high-risk behaviors, and Mohammadi Ahmadabadi et al. (2026) on identifying high-risk

behaviors in Iranian adolescents, enjoy greater richness and contributed to the present research. Also, despite the existence of numerous studies on the subject of cultivating wisdom and intellect in human beings in Qur'anic and narrative sources, no studies were found that specifically addressed this subject with a focus on the period of adolescence; moreover, regarding the subject of adolescent studies and the analytical conceptualization of this period and the extraction of its characteristics in the Holy Qur'an, no comprehensive research has been conducted. Thus, the present study sought to address these research gaps.

Keywords: Adolescence, Intellect, Education, Qur'an, Narrations.

مقاله پژوهشی

تاریخ ارسال: ۱۴۰۵/۶/۱۰

تاریخ ویرایش: ۱۴۰۵/۷/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۷/۲۶

ISSN: 2345-6051

eISSN: 2476-6178

فصلنامه فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی

سال هجدهم، شمارهٔ ۷۱، پاییز ۱۴۰۶، ص ۱ تا ۴۹

www.qccpc.atu.ac.ir

DOI: 10.22054/qccpc.2026.93142.3749

تبیین مفهوم شناختی و روش‌های کاربست تربیت عقلانی دوره نوجوانی مبتنی بر قرآن و روایات

زینب آقائی * دانشجوی دکتری، گروه فلسفه تعلیم و تربیت، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی ره، تهران، ایران

سعید بهشتی استاد گروه فلسفه تعلیم و تربیت، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی ره، تهران، ایران

احمد سلحشوری دانشیار گروه فلسفه تعلیم و تربیت، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی ره، تهران، ایران

ابراهیم نعیمی دانشیار گروه مشاوره، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی ره، تهران، ایران

مریم برهمن دانشیار گروه فلسفه تعلیم و تربیت، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی ره، تهران، ایران

چکیده

پژوهش حاضر با رویکردی کیفی و باهدف مفهوم‌شناسی، دستیابی به شبکه‌ی معنایی «نوجوانی»، استخراج ویژگی‌های نوجوانی و روش‌های کاربست پرورش عقل در این دوره مبتنی بر قرآن و روایات با روش تحلیل مفهومی و استنتاجی انجام شد. یافته‌ها نشان داد که دوره‌ی نوجوانی در پارادایم قرآن کریم و روایات سنین ۱۱ تا ۲۱ سال را در برگرفته و دارای ۳۰ ویژگی در منظومه قرآنی بوده و دوره‌ی شکوفایی هویت عبدی، خودمختاری مسئولانه، حرکت از حالت تبعی به استقلالی و از موقعیت عدم استطاعت و مصرف‌کنندگی به استطاعت و خودکارآمدی است. واژگانی چون «فتی، راهق، ولد، حدث، غلام، بالغ و بلغ أشد، شاب، یافع» در ارتباطی اشراقی شبکه‌ی معنایی این دوره را شکل می‌دادند و مفاهیم «لهو»، «زینت» ویژگی‌های این دوره را بیان می‌کردند. برای استنتاج روش‌های پرورش عقل در این دوره، چهار مبنا، چهار هدف و چهار اصل تربیت عقلانی برای دوره نوجوانی استنتاج گردید و با ابتناء بر آن‌ها هفت روش «صفح، مدارا، تجاهل و تغافل، تبیین تمایز اعمال نجات دهنده از بیهوده و هلاک‌کننده، نشان‌دادن دلیلِ حکم، إختبار قبل اختیار و تبیین تمایز میان استقلال و استکبار» جهت کاربست تربیت عقلانی در این دوره به دست آمد.

کلیدواژه‌ها: نوجوانی، عقل، تربیت، قرآن، روایات.

* نویسنده مسئول: zainab.a1390@gmail.com

مقدمه

دوره نوجوانی پس از دوره صباوت، مهم‌ترین دوره رشد و تکوین شاکله شخصیتی و احساس و اندیشه انسان است؛ دوره‌ای که در آن فرد از وابستگی‌های دوران کودکی فاصله گرفته و به‌تدریج تغییرات عمیق جسمی، ذهنی و شناختی، هیجانی و اجتماعی و چالش‌های شکل‌گیری هویت، استقلال و جستجوی تعلق را تجربه می‌نماید و به‌سوی استقلال فکری، عاطفی، اجتماعی و هویتی گام برداشته (اوکتاموونا[1]،۲۰۲۵: ۱۶۹)، ظرفیت تفکر انتزاعی و استدلال اخلاقی می‌یابد. در این مرحله، به‌واسطه تغییرات ماده خاکستری مغز، افزایش و بهبود کارایی ماده سفید، افزایش میلین سازی اعصاب درون مغزی و کاراتر و اختصاصی‌تر عمل کردن قسمت‌های مختلف مغز در نوجوان، عملکرد شناختی بهبودیافته (جنسن و همکاران[2]،۲۰۲۶: ۱-۲، پاس[3]،۲۰۰۵: ۶۰) و قدرت ذهنی، هوش و توان فکری به‌تدریج رشدکرده و به عملکرد مغز افراد بالغ نزدیک‌تر می‌شود به‌نحوی‌که دستیابی به بلوغ عقلی و انجام رفتارهای عاقلانه را در نوجوان تسهیل می‌نماید (جان مدینا، ترجمه نظری،۱۴۰۰: ۸۴-۸۰). علاوه بر اینکه این دوره، مرحله بازسازی شخصیت و مرور، قضاوت، سنجش و ارزیابی مجدد اشیاء، اشخاص، موضوعات، احساسات، عقاید، پدیده‌ها و باورهای بنیادین است و نوجوان نظم ذهنی و دریافت‌های قبلی خویش را در موضوعات مختلف از نو سامان می‌بخشد (فقیهی،۱۳۹۸) و به «سبک و سنگین کردن رفتارها، آزمایش نقش‌ها، اعلام تمایز از بزرگ‌سالان و حتی نادیده گرفتن قواعد دست می‌زند»(رضائی و همکاران،۱۳۹۷: ۸۰). اگر نوجوان در این فرآیند مرور و ارزیابی و تجربه گری و اثبات قدرت اراده و انتخاب‌گری خویش، به‌تدریج رشدیافتگی عقلی را تجربه ننماید، به توازن و تعادل در زندگی دست نمی‌یابد و تصمیمات غیرمنطقی و لحظه‌ای می‌گیرد و به عواقب تصمیماتش نمی‌اندیشد و به‌جای گذر امن از پل تردیدها و تشکیک‌ها و تمایلات متنوع و متغیر، در این گذرگاه هولناک متوقف و ساکن می‌گردد. به همین دلیل یکی از مهم‌ترین مسئولیت‌های تربیتی مربیان و والدین، شناخت نوجوان و آشنایی و کاربست روش‌های پرورش نیروی عقل او در قالب فراهم آوردن محیطی ساختارمند است تا نوجوان بتواند در این بستر، کاربرد عقل را تمرین نماید و با شعله‌ور ساختن تدریجی نور عقلی که خداوند حکیم به او ارزانی داشته، آن را از زیر خاکستر بیرون کشیده و یکی از مهم‌ترین اهداف تربیت را محقق سازد (حائری شیرازی،۱۴۰۲)؛ هدفی که خداوند متعال با بیش از ۳۰۰ مورد دعوت به تفکر، تدبر،

1. Paus, T.

Rakhimova Zarina Uktamovna.

2. Jensen, D., Chen, J., Turner, J. A., Stephen, J. M., Wang, Y. P., Wilson, T. W., Calhoun, V. D., & Liu, J.

3. Rakhimova Zarina Uktamovna.

تذکر و تعقل در قرآن کریم، آن را طلب کرده (طباطبائی،۱۳۷۸، ترجمه موسوی، ج ۵: ۴۱۵) و انبیاء الهی را مأمور به اثاره دفائن عقول (دشتی،۱۳۸۶، خطبه ش ۱: ۲۴)[۱] و فعلیت بخشی و رشد مراتب عقلی (کلینی، ج ۱: ۱۲، ح ۱۱: مجلسی. ج ۱: ۹۱)[۲] انسان‌ها نموده است.

این عقل در منظومه کلام وحی، با فراروی از دلالت نظری[۳] و عطف به عقل عملی، بر مهار گرایش‌ها، امیال و خواسته‌ها ابتناء داشته و منشأ عزم و اراده، نیت و اخلاص، تصمیم، محبت و ایمان است (جوادی آملی،۱۳۸۷: ۱۳۳؛ ۱۳۹۰: ۶۹) و از منظر اثبات شیء و نفی ما ادا، آبشخور همه حسن‌ها و پیامدهای مثبت تصمیم سازی و تصمیم‌گیری و سلامت بوده[۴] و معطل‌سازی و مهجوریت و عدم کاربرد آن سرمنشأ اصلی خسران و انحرافات و آسیب‌ها و آفات فردی و اجتماعی توصیف شده است[۵].

این معنا مبین این حقیقت است که برای تعادل بخشی قوای نفسانی، حفظ سلامت، دوری از اعمال سفیهانه و جهالت‌آمیز، نیازمند فعال‌سازی عقل به‌عنوان هادی و واعظ درونی[۶] هستیم و مراتبی از این فعال‌سازی به‌واسطه اهمیت دوره نوجوانی، گستره طولانی سال‌های آن و تأثیر عمیق رهیافت‌های تربیتی این سنین بر دیگر دوره‌های حیات آدمی، نباید به بعد از دوره نوجوانی موکول شود چراکه می‌تواند سبب وفور عمل نوجوان بر طبق تلقین و تقلید کورکورانه، ظن و گمان، احساسات و هیجان، علایق و منافع آنی گردد و نوجوان را در مسیر زندگی

---

۱. «و یثیروا لهم دفائن العقول؛ تا گنجینه‌های خرد را در میان انسانها برانگیزانند»

۲. «ولا بعث اللّه رسولاً ولا نبیا حتی یستکمل العقل»

۳. منظور آیاتی است که منشاء جزم بوده و انسان را به تعقل در مبداء و معاد، عالم هستی، حقانیت قرآن، بی اثر بودن بتها و بطلان ربوبیت غیرخدا فرامی‌خوانند (جوادی آملی،۱۳۸۷: ۱۳۲-۱۳۳؛ ۱۳۹۰: ۶۸-۶۹).

۴. طبرسی در تفسیر آیه «... لِيَبْلُوَكُم أَيُّكُم أَحسَنُ عملاً»(ملک (۶۷)۲) به نقل از نبی خاتم ص در پاسخ به این پرسش ابوقتاده (از اصحاب) که «کدامیک عملی بهتر دارید؟» آورده که «مقصود این است که کدامیک عقلی بهتر و کاملتر دارید و بهتر فکر می‌کنید و از معصیت خدا هراسانید و حکمت امر و نهی الهی را بهتر می‌فهمید و با تدبر درمی یابید»(مجمع البیان، ترجمه نوری همدانی و دیگران، ج ۲۵: ۱۶۷).

۵. خداوند ذیل آیه ۱۰۰ سوره مبارکه یونس سخن از انسان‌هایی می‌کند که مختارا از تعقل و تفکر و اندیشه سرباز می‌زنند و به همین سبب به رجس مبتلا می‌شوند و پلیدی شک و تردید، تاریک‌دلی و بینش نادرست بر آنها چیره می‌شود تا آنجا که توانایی ایمان از آنها سلب می‌گردد (مکارم شیرازی،۱۳۷۴، ج ۸: ۳۹۱) زیرا آنها به اختیار خود، سببِ پلیدی و ضلالت را که همان عناد و لجاجت است انتخاب کرده و امید به ایمان و سعادت را از بین برده‌اند (طباطبایی،۱۳۷۸، ترجمه موسوی، ج ۱۰: ۱۸۷). لازم به ذکر است «رجس» چهار وجه دارد: یا چیزی که طبیعتاً ناپاک و پلید است، یا چیزی که از نظر عقل و خرد ناپاک و پلید است، یا چیزی که شرعاً ناپاک و پلید است و یا از هر سه جهتی که ذکر شده پلید است (راغب اصفهانی،۱۳۹۴: ۲۹۸).

۶. «عقل، راهنمای انسان، بینا کننده و کلید کارهای اوست»(کلینی،۱۳۷۰، ترجمه کمره ای، ج ۱: ۶۹)، «انّ اللّه علی الناس حجتین: حجّه ظاهره و حجّه باطنه، فأمّا الظاهره فالرسول و الأنبیاء و الائمه ع و أما الباطنه فالعقول»(کلینی،۱۳۷۰، ترجمه کمره ای، ج ۱: ۴۸)، «اِبْنَ آدَمَ إِنَّکَ لاَ تَزَالُ بِخَیْرٍ مَا کَانَ لَکَ وَاعِظٌ مِنْ نَفْسِکَ»(ابن شعبه الحرانی،۱۴۰۴ ق، ج ۱: ۲۸۰)، «من لم یکن له واعظ من قلبه، وزاجر من نفسه ولم یکن له قرین مرشد، استمکن عدوه من عنقه»(ابن بابویه، بی تا، ج ۱: ۵۲۶)

شقاوتمندانه و تعارضات شدید و عصیانگری قرار دهد، درحالی‌که به مدد مافی الشرایطی خردمند و آگاه و با کاربست روش‌های پرورش عقل می‌توان اندک‌اندک توانمندی‌های شناختی نوجوان را تقویت نموده و او را به سمت رفتار آگاهانه و متفکرانه، تفکر منطقی و نقاد، خودنظارت‌گری، برنامه‌ریزی، کنترل و تنظیم احساسات و هیجانات، تقلید آگاهانه و الگوبرداری سالم، تصمیم‌گیری کم خطاتر هدایت کرده و به علایق و انگیزه‌ها و منافع او جهت مناسبی داد تا جنبه اسفل وجودش بر جنبه اعلای آن مستولی نگردد و دامنه تجربه رفتارهای پرخطری همچون خشونت، فرار از مدرسه و خانه، سرقت، خودکشی، رانندگی پرخطر، مصرف دخانیات و الکل و مواد مخدر، رفتارهای جنسی ناایمن که بهزیستی و سلامت او و دیگران را به خطر می‌اندازند (محمدی احمدآبادی و همکاران،۱۴۰۵: ۱۹۳) کاهش یابد. به‌ویژه آنکه جهان واقعی و روزمره نوجوان امروز با جهان رسانه‌ای او تفاوتی ندارد (بلینگتون،۲۰۲۶)[1] و او بیش از نوجوانان دیگر نسل‌ها نیازمند رسیدن به رشد و مهارتی است که بتواند بین خوب و خوب‌تر، خوب‌تر و بین بد و بدتر، بد را تشخیص دهد و انتخاب کند و توان تأمل، خودراهبری، تصمیم‌گیری سنجیده و عقلانی بیابد و این امر میسر نیست مگر آنکه «فَبادَرتُکَ بِالأدَبِ قَبلَ أن یَقسُوَ قَلبُکَ، وَ یَشتَغِلَ لُبُکَ»(دشتی،۱۳۸۶، نامه ۳۱: ۳۷۳). از همین رو است که فعلیّت بخشی توان عقلی در دنیای پر چالش و رسانه محور امروز برای نوجوان امری ضروری است. با این وصف و با توجه به نگاه قرآن کریم و روایات به جایگاه و کارکرد عقل در تربیت و تکلیف مهم تربیتی مربیان و والدین در پرورش مراتبی از عقلانیت در نوجوان، این پرسش مطرح می‌شود که در گام اول آیا در قرآن کریم و روایات از دوره نوجوانی و نوجوان سخنی به میان آمده است؟ مفهوم نوجوانی در قرآن و روایات چیست و به نوجوان در قرآن و روایات چگونه نگریسته می‌شود؟ و در گام دوم؛ با ابتناء بر این تحلیل مفهومی، روش‌های کاربست تربیت عقل در دوره نوجوانی چیست؟

پیشینه پژوهشی

بررسی پژوهش‌ها و پیشینه مطالعات تربیتی و روان‌شناختی با رویکرد قرآنی و روایی نشان می‌دهد؛ گرچه سارانی (۱۴۰۴) با نگاه به جایگاه نوجوان در تعلیم و تربیت اسلامی، از اهمیت نوجوانی در اسلام و ضرورت توجه به نوجوانان و نیازهای آن‌ها توسط والدین و مربیان و معلمان و نقش محیط تربیتی خانواده و مدرسه و ضرورت تعامل میان آن‌ها در شکل‌دهی شخصیت نوجوان به‌عنوان آینده‌ساز جامعه به‌صورت‌کلی سخن می‌گوید، ولیکن روش تربیتی دقیقی را ارائه نمی‌دهد و روشن نمی‌کند که دقیقاً دوره نوجوانی به لحاظ مفهوم شناسی در قرآن و

1. Billington, R. A.

روایات و منابع اسلامی چیست و چه شاخصه‌ها و اقتضائاتی دارد. بیات و همکاران (۱۴۰۳) هم با تمرکز بر مفهوم «خرد»، با ابتناء بر روایات، خرد را دارای دو عنصر اساسی شناخت و مهار در دو مقام نفس و عمل خوانده و با تطبیق مفهوم احصاء شده از خرد در روایات با برخی نظریه‌های روان‌شناسی خرد مانند پارادایم خرد برلین و نظریه توازن خرد استرنبرگ و نظریه سه‌بعدی آردلت و...، پارادایم خرد برلین را نزدیک‌ترین مدل به مدل فرایندی خرد بر اساس روایات برمی‌شمرد و بر فراروی خرد اسلامی از بعد شناختی و دانشی، به بعد عمل و نیکوکرداری مهر تأیید می‌زند و در حوزه مفهوم شناسی عقل با معنای عقل در این پژوهش همسویی دارد، ولی به روش‌های کاربست پرورش عقل در دوره نوجوانی نمی‌پردازد. باقری ورکانه و همکاران (۱۴۰۲) نیز با صرف اشاره به اینکه «در اسلام به مسئله تربیت نوجوان توجه بسیار شده»، از عواملی مانند همیشه یاد خدا بودن، تفکر کردن، طلب عقل از خدا، تجربه و عبرت گیری به‌عنوان عوامل شناختی، عدم شرب خمر، مسواک، تغذیه، استعمال بوی خوش و عوامل طبعی و مزاجی به‌عنوان عوامل رفتاری و هم‌نشینی با عاقل خیرخواه، مهربانی با جاهل و رعایت ادب ظاهری به‌عنوان عوامل ارتباطی ازدیاد عقل یادکرده ولی با بسندگی به ذکر روایات، به این امر نمی‌پردازد که چگونه و به چه نحو امکانی دوره نوجوانی و تربیت عقل او در اسلام اهمیت بسیار دارد. تجملیان و همکاران (۱۴۰۲) نیز با تبیین ابعاد خرد در قرآن کریم در قالب تفکر در آیات تکوینی، علم‌گرایی، ذکر و هوشیاری، آزاداندیشی، انسجام وجودی و تقوا، به استنتاج تعقل و تفکر هدفمند و هدایت‌شده، علم‌آموزی و اقامه برهان، تذکر، ژرف‌نگری و احتیاط، عبرت‌آموزی و تقویت اراده و تفکر نقاد به‌عنوان اصول آموزش خردمندی در انسان به‌صورت عام و فارغ از دوره سنی خاص می‌پردازد که برخی از این ابعاد و اصول همسو با پژوهش حاضر هستند. رضائی و همکاران (۱۳۹۷) هم با بررسی تأثیر تلاوت قرآن کریم بر میزان خطرپذیری نوجوانان در مقابل رفتارهای پرخطر، در ۱۲ جلسه ۳۰ دقیقه‌ای، بر کاهش معنادار میزان خطرپذیری نوجوانان به‌واسطه گوش دادن به همراه توجه به معانی آیات قرآن کریم تصریح نموده و تلاوت قرآن و توجه به تعالیم و آموزه‌های متعالی آن را مؤثر بر ابعاد مختلف جسمی، هیجانی، شناختی نوجوانان می‌خواند و منطبق بر این یافته، همسو باهدف پژوهش حاضر، تمرکز بر قرآن کریم با رویکرد آموزشی و تربیتی در دوره نوجوانی از دو منظر پیشگیری و عدم ورود به رفتارهای پرخطر و بازداری بعد از ورود در رفتارهای پرخطر را اثربخش می‌داند.

همچنین در مواجهه با پژوهش‌های روایی، با دسته‌ای از تحقیقات مواجه هستیم که با رویکرد فقهی_تطبیقی بر روایات «سبع سنین» متمرکز هستند. موسوی (۱۴۰۱) با روش‌شناسی اجتهادی و استنباطی و رویکرد فقه تربیتی، از میان ۹ حدیث دو حدیث را معتبر شمرده و با تمرکز بر مراحل رشد کودک در ادبیات روایی و فقهی، بازی و

مهلت دهی را برای هفت سال اول و آموزش قرآن و عربی و تعامل مربی و متربی را برای هفت سال دوم و آموزش دینی و انتقال نظام ارزشی و خانوادگی برای هفت سال سوم را تکلیف تربیتی برمی‌شمرد. مشیری و مشعشع (۱۴۰۰) با رویکرد تطبیقی و روش تحلیلی و اسنادی روایات سبع سنین را با تسامح با نظریات تربیتی روان‌شناسانی چون پیاژه، اریکسون، گلدمن، برک مقایسه می‌کند و با تحلیل معنای واژگان سید، عبد، وزیر، دع، امهل، برخی، یؤدب، یتعلم، مراحل سه‌گانه تربیت اسلامی را با مراحل رشد شناختی پیاژه و مراحل رشد دینی گلدمن تطبیق داده و روایات سبع سنین را بدون بررسی تعارضات بین روایات در هماهنگی کامل با نظریات تربیتی مدرن توصیف نموده و دوره اول را با مرحله «حسی–حرکتی» و «پیش‌عملیاتی» پیاژه و دوره دوم را با مرحله «عملیات عینی» پیاژه و «تفکر مذهبی عینی» گلدمن و دوره سوم را با مرحله «عملیات انتزاعی» پیاژه و «تفکر مذهبی انتزاعی» گلدمن هماهنگ می‌خواند و از ارائه تجویزات تربیتی پرهیز می‌کند. پسندیده (۱۳۹۵) نیز به روش توصیفی و تحلیل محتوا روایت «الولد السید» را نامعتبر خوانده و با ابتناء بر ۴ نقل معتبر «امهل صبیک» و «الغلام یلعب» و «یرخی الصبی» و «دع ابنک» و با استفاده از روش خانواده حدیث قائل به سه دوره رشدی و تربیتی بوده و دوره اول را بازی و آزادی، دوره دوم را اطاعت و علم و ادب‌آموزی و دوره سوم را ملازمت و آموختن قوانین زندگی و پذیرش مسئولیت توصیف نموده و در تجویزات تربیتی به همین موارد اکتفا نموده و روش تربیتی ارائه نمی‌دهد.

در یک جمع‌بندی کلی، با توجه به همه آنچه در بالا ذکر شد، کماکان مبتنی بر منظومه قرآنی و روایی، مفهوم روشنی از نوجوانی و شبکه معنایی منسجم و کاملی از این دوره که شاخصه‌ها و ویژگی‌های این دوره را به دست ما بدهند در دست نیست، علاوه برآنکه مبتنی بر این تحلیل مفهوم شناختی، به دنبال روش‌های کاربست تربیت عقل در این دوره با تکیه بر آیات و روایات هم هستیم تا نوجوان امروز را فهیم و توانمند ساخته و از خطرات متعدد محفوظ بداریم که در دستیابی به این هدف تربیتی نیز خلأ مطالعاتی دیده می‌شود و عموم پژوهش‌هایی که خردورزی و ازدیاد عقل را مورد امعان نظر قرار داده‌اند، در این عرصه به تجویز تربیتی نپرداخته‌اند و این پژوهش درصدد پاسخگویی به این مسئله نیز است.

روش[1]

در این پژوهش که بر اساس هدف، تحقیقی بنیادی و کاربردی و ازلحاظ رویکرد، کیفی است؛ از روش‌های تحلیل مفهومی و استنتاجی استفاده می‌شود. روش تحلیل مفهومی که برای پاسخگویی به پرسش اول مورداستفاده

1. method

قرار می‌گیرد، فنون و شیوه‌های مختلفی دارد و در این پژوهش مفهوم «نوجوانی» با استفاده از چهار شیوه بررسی بافت یا سیاق مفهوم، بررسی ترادف کلمات و عبارات، تحلیل مفهوم برحسب مفهوم متضاد و تحلیل برحسب شبکه معنایی و استکشاف میدان معنایی مورد تحلیل قرار می‌گیرد. منطقِ تحلیل در بررسی مفهومِ یک واژه در بافت، یا به تعبیر رایج نزد مفسران قرآن کریم، در سیاق جملاتی که در آن‌ها به‌کاررفته، بر این پایه استوار است که این واژه می‌تواند معانی مختلفی داشته باشد، ولیکن باید برحسب بافت و جملاتی که آن را دربرگرفته، موردتوجه قرارگیرد تا معنای آن معلوم شود، علاوه برآنکه در بررسی مفهوم «نوجوانی» قرینه‌های معنایی نیز موردتوجه و بررسی قرار می‌گیرند. در بررسی ترادف کلمات و عبارات ناظر به مفهوم «نوجوانی» نیز به دنبال ترادف کامل نیستیم و ترادف جزئی و ترادف سیاقی هم مطلوب نظر است بدین معنا که اگر معنای واژگان ناظر به مفهوم «نوجوانی» به هم نزدیک باشند و از جهتی شبیه بوده و از وجهی متفاوت باشند یا به‌واسطه قرار گرفتن در سیاق و بافت موقعیتی آیه یا روایت، امکان ترادف یابند، کماکان موردتوجه قرار می‌گیرند. منطق تحلیل برحسب مفهوم متضاد نیز بر این اصل استوار است که مفاهیم متضاد قابل‌جمع نیستند و به همین جهت وجود برخی ویژگی‌ها در یکی از آن‌ها حاکی از نبودن آن‌ها در مفهوم دیگر است؛ و درنهایت واژگانی که معانی مرتبط و نزدیکی با یکدیگر داشته و مؤید معنای نوجوانی هستند، به‌صورت شبکه‌ای بهم پیوسته ظهور یافته و حوزه یا میدان معنایی این مفهوم را بر پایه قرآن کریم و روایات شکل می‌دهند و تصویر ساختمان درونی آن را تکمیل می‌نمایند (ایزوتسو،۱۳۸۷: ۸۱؛ باقری، ۱۳۸۹: ۱۷۲-۱۸۰) و بدین نحو شبکه معنایی مفهوم «نوجوانی» احصاء می‌شود و تحلیل مفهومی مطمح نظر پرسش اول پژوهش حاضر محقق می‌گردد.

برای پاسخگویی به پرسش دوم و دستیابی به روش‌های کاربست تربیت عقلانی در دوره نوجوانی مبتنی بر قرآن و روایات نیز از روش استنتاج قیاسی بهره می‌بریم. دستیابی به این روش‌ها به‌صورت پیشینی نیازمند استنتاج مبانی و اهداف و اصول تربیت عقلانی در دوره نوجوانی در قرآن کریم و روایات است که مبانی به روش تحلیل محتوای کیفی قیاسی و بر پایه تحلیل مفهومی دوره نوجوانی و ویژگی‌ها و شاخصه‌هایی که از این دوره در پرسش اول به دست آورده‌ایم و بررسی ماهیت و ویژگی‌های دوره نوجوانی از دیدگاه برخی اندیشمندان و روانشناسان به‌عنوان مبنای نظری بحث، به دست می‌آید و برای استنتاج اصول نیز از روش الگوی بازسازی‌شده فرانکنا استفاده می‌شود بدین نحو که یک گزاره هنجارین حاوی «باید» و یک گزاره واقع‌نگر حاوی «است» به‌عنوان مقدمات، منتج به گزاره حاوی «باید» می‌شوند و توجیه نتیجه هر یک از این استنتاج‌ها را در مقدمات هنجارین و واقع‌نگر آن‌ها می‌توان جستجو کرد (باقری،۱۳۸۷، ۵۵).

ازآنجاکه تجمیع همه این مبانی و اهداف و اصول و روش‌ها در قالب یک مقاله گسترده است[۱]، متناسب با عنوان تحقیق حاضر، تمرکز این پژوهش بر مفهوم شناسی دوره نوجوانی به روش تحلیل مفهومی و روش‌های کاربست تربیت عقلانی در دوره نوجوانی مبتنی بر آیات و روایات است و مبانی و اهداف و اصول استنتاج شده به‌عنوان مقدمه لازم و پیشینیِ استنتاجِ روش‌ها به‌صورت کوتاه مورداشاره قرار می‌گیرند. همچنین، جامعه پژوهشی این تحقیق کیفی، همه آیات و روایاتی است که با متغیرهای اصلی این پژوهش یعنی نوجوانی، مبانی معرفت و انسان‌شناختی تربیت عقلانی، اهداف و اصول و روش‌های فعلیت‌بخشی توان عقلی نوجوان مرتبط بوده و به کمک نرم‌افزارهای جامع التفاسیر نور ۲ و جامع الاحادیث ۳,۵ و استفاده از کتابخانه‌های دیجیتال نور و مدرسه فقاهت و کتب روایی معتبر شناسایی و انتخاب و به روش اسنادی و ابزار فیش‌برداری، گردآوری شده‌اند.

یافته‌ها

در این بخش، نخست به بررسی ماهیت و ویژگی‌های دوره نوجوانی از دیدگاه اندیشمندان و روانشناسان مسلمان و غیرمسلمان می‌پردازیم و سپس به سراغ تحلیل مفهوم شناختی دوره نوجوانی رفته و در انتها روش‌های کاربست تربیت عقلانی در این دوره با ابتناء بر آیات و روایات موردبحث قرار می‌دهیم.

۱. بررسی ماهیت و ویژگی‌های دوره نوجوانی از دیدگاه اندیشمندان و روانشناسان مسلمان و غیرمسلمان

مطالعه آثار اندیشمندان مسلمان نشان می‌دهد دوره نوجوانی نه یک گذر ساده زیستی و روان‌شناختی که گذر از حیطه جبریات به اختیارات و مرحله بنیادین شکل‌گیری هویت مسئولانه و درآمدن از عادات نفسانی و غرایز و تمرکز بر خودشناسی و مجهز شدن به بیّنات و کتاب و میزان است (صفائی حائری،۱۳۸۳: ۱۶-۱۹). این دوره، سن اکتساب شخصیت حقوقی و پذیرفتن مسئولیت اجتماعی و پایه‌ای‌ترین دوران «ساختن» و «ساخته شدن» است و نیازمند تربیت جامع و چندساحتی در ابعاد سلامت معنوی و جسمی و فکری و الگوگزینی مطلوب و همسو با سلیقه و استعدادهای نوجوان و برنامه‌ریزی و اغتنام فرصت و شجاعت و اعتمادبه‌نفس بوده و در ۱۳ تا ۱۵ سالگی بایستی متمرکز بر حال و در ۱۸ و ۱۹ سالگی متمرکز بر آینده باشد (خامنه‌ای،۱۳۹۵،۱۳۷۶؛ کانون دانش‌پژوهان نخبه:۳۳-۴۰). اندیشمندان غیرمسلمان نیز این دوره را سنین نافرمانی و قدرت‌طلبی و علاقه‌مندی به تجملات (وایت،۱۳۷۵، ترجمه قائمی و شاهلویی:۱۰)، دوره شراب زدگی روان (ماسن،۱۳۷۲، ترجمه یاسایی: ۵۳۱) و تولد

۱. برگرفته از رساله دکتری «فلسفه تربیت عقلانی در قرآن و روایات به منظور تدوین چارچوب نظری در دوره نوجوانی»

ثانوی و مستعد شکوفایی عقلانیت و خودآگاهی و توانایی قضاوت اخلاقی و ورود به جامعه و مسئولیت‌پذیری اجتماعی و آشنایی با مسائل دینی (روسو،۱۳۸۹، ترجمه زیرک زاده، شاتو؛۱۳۹۶، ترجمه شکوهی:۲۰۸-۲۱۱) و دوره دگردیسی شتر به شیر و مبارزه برای آزادی و اعلام استقلال و سردرگمی معنوی و شک دینی و طغیان در برابر باورهای دینی و عرفی (نیچه، بی‌تا، ترجمه آشوری) می‌دانند.

این درحالی است که از دیدگاه روانشناسان این دوره به مفهوم طوفان و استرس و تبدیل انسان از موجودات وحشی به متمدن، پیوند خورده و دوره پرتنش و توأم با شور و هیجان و حالاتی زودگذر و نامتعادل است (احمدی،۱۳۷۸، برک،۱۳۹۴، ترجمه سیدمحمدی، ج ۲: ۵) اگرچه برخی آن را مرحله کمال و انتقال شیرین و همسال گرایی و سن شکوفایی عقلانی خوانده (بهرامی زاده،۱۴۰۲) و برخی از بحران هویت در مقابل سردرگمی نقش و جستجوی خویشتن و ساخت نظام باوری و ارزشی و نیز دستیابی به مرحله عملیات صوری و توانایی تفکر انتزاعی، فرضی قیاسی و فلسفی سخن می‌گویند (وندر زندن،۱۳۹۹، ترجمه گنجی: ۱۵۰، ۲۲۲-۲۲۴، ۲۴۶-۲۴۷) و برخی با طرح دیدگاه جامع و تقسیم نوجوانی به سه مرحله اولیه (۱۱-۱۴) و میانی (۱۴-۱۶) و پایانی (۱۶-۱۸)، برای هر مرحله ترکیبی از تغییرات زیستی و شناختی و اجتماعی و هیجانی را تصویر می‌نمایند (برک،۱۳۹۴، ترجمه سیدمحمدی:۶-۸، ۱۶-۱۸) که مهم‌ترین آن‌ها عبارت است از امتزاجی از بی‌ثباتی عاطفی و تشدید تضاد و بحران در سازگاری، خواهش‌های متضاد، افراط در احساسات، تخیل گرایی، حادثه و ماجراجویی، دوستی‌های افراطی، آرمان‌گرایی، مسئله آفرینی، تشخص طلبی و استقلال‌طلبی، تنوع‌طلبی، تقلیدگرایی و قهرمان دوستی، تجدید بنای مجدد آگاهی و شناخت (شرفی،۱۳۸۳: ۵۰-۵۷).

۲. مفهوم شناسی تحلیلی نوجوانی در قرآن کریم و روایات

برای دستیابی به مفهوم نوجوانی و شبکه ارتباطی این مفهوم در ادبیات قرآنی و روایی، ابتدا چهار مرحله روش تحلیل مفهومی انجام می‌پذیرد و سپس الگوهای نوجوان در منظومه قرآن کریم را شناسایی کرده، تحلیل می‌نماییم و درنهایت ویژگی‌های دوره نوجوانی را در روایات موثق «سبع السنین» موردبررسی قرار می‌دهیم.

۱-۱. بررسی واژگان مترادف و متقارن نوجوانی در بافت قرآن کریم و روایات

- «فَتَی» به معنای نوجوان و تازه‌جوانی که شاداب و پرنشاط است در آیات ۱۰ و ۱۳ سوره کهف و ۶۰ سوره انبیاء مورداشاره قرار گرفته است (راغب اصفهانی، ترجمه خداپرست، ۱۳۹۵: ۵۹۲). در آیه ۶۰ سوره ابراهیم با اشاره به داستان شکستن بت‌ها و بازخواست ابراهیم ع، به بیان تفسیر نمونه، ابراهیم ع نوجوانی بود که سنش از ۱۶

سال تجاوز نمی‌کرد درحالی‌که ویژگی‌هایی چون جوانمردی، شجاعت، شهامت، صراحت و قاطعیت در وجودش جمع شده و بنیان دینی مردم شهر خود را به لرزه درآورده بود و با پرسش و پاسخ‌هایی که میان او و مردم شکل گرفت، از طریق ایجاد یک طوفان روانی، به دنبال بیدار کردن فطرت‌های توحیدی خفته در مردم پیرامون خود بود (مکارم شیرازی،۱۳۷۴، ج ۱۳: ۳۹۹-۴۴۰). در آیات ۱۰ و ۱۳ سوره کهف نیز با اشاره به کلمه «فتیه» و «فتی»، اصحاب کهف «جوانان نوخواسته و شاداب» توصیف شده‌اند که نه به دلیل سن و سال که به سبب ویژگی‌ها و صفاتی چون جوانمردی، مقاومت، صداقت، شجاعت و شهامت، حق‌طلبی، نیروی بدنی، احساسات پرجوش و عواطف پرخروش و قلب و روح مستعد پذیرش نور حق، فتیه خوانده شده‌اند (مکارم شیرازی،۱۳۷۴، ج ۱۲: ۳۵۷ و ۳۶۰-۳۶۱)، ویژگی‌هایی که متناسب دوره نوجوانی پایانی و اوان جوانی هستند. همچنین در شرح نهج‌البلاغه با شرح شگفتی‌های انسان و تنظیم احوال انسان از دوره نوجوانی، به‌ویژه نوجوانی میانی به «فتی» و «فتاه» اشاره شده است و نوجوان پسری که سبیلش سبز شده است «فتی» خوانده می‌شود (هاشمی خوئی، بی‌تا، ترجمه حسن‌زاده آملی و کمره‌ای، ج ۶: ۳۱).

- «راهق» به معنای به بلوغ رسیدن پسربچه و «المُراهِق» به معنای نوجوان و پسربچه به سن بلوغ رسیده (بستانی،۱۳۸۹، ترجمه بندر ریگی:۲۴۷) است. لغت شناسان چون آدمی به حُلم نزدیک شود، به آن «مراهق» می گویند (موحدی،۱۳۸۴: ۱۳-۱۴؛ هاشمی خوئی، بی‌تا، ترجمه حسن‌زاده آملی و کمره‌ای، ج ۶: ۳۱). علامه طباطبائی این مرحله از مراحل زندگی انسان را دوره‌ای جهت تلاش در جهت اطفاء و رفع نیازهای زندگی توصیف نموده[1] و ذیل آیه ۶ سوره نساء از مراحل کودکی، تمییز، رهاق، ازدواج و رشد سخن می گوید (طباطبائی،۱۳۷۸، ج ۴: ۲۷۵؛ واعظ زاده خراسانی،۱۳۸۸، ج ۶: ۵۷۲). سبحانی تبریزی نیز در «مفاهیم القرآن» با اشاره به دوره‌های زندگی انسان، پس از دوره نوزادی و شیرخوارگی از دوره نوجوانی با عبارت «مراهقا» نام می‌برد[2] (سبحانی تبریزی،۱۴۲۱ ق، ج ۸: ۵۷). همچنین در برخی روایات نیز برای اشاره به دوره نوجوانی، از واژه مراهق بهره برده شده مانند حدیثی که نوجوانی با لبخند و گشاده‌رویی به پیامبر خاتم سلام کرده و پاسخ پرسش‌های حضرت را می‌دهد و در برابر سؤال زیرکانه نبی خاتم ص، عمق فهم و بینش توحیدی خود را به

---

۱. «و المراد ببلوغ السّعی: بلوغه من العمر مبلغا یسعی فیه لحوائج الحیاۀ عادۀ و هو سنّ الرّهاق و المعنی فلمّا راهق الغلام قال له: (یا بنیّ) إلخ»(۱۵۲:۱۷)(واعظ زاده خراسانی،۱۳۸۸، ج ۶: ۵۷۲).

۲. «و علی الرغم من ذلک فثمۀ أمر ثابت غیر متغیر یواکبه فی جمیع تلک التغییرات و التحولات و إلیه ینسب أفعاله کلّها آلتی صدرت منه طیله حیاته و هذا الأمر الثابت یعبّر عنه بـ»أنا»؛ و یقول کنت طفلاً رضیعاً ثمّ صرت مراهقاً ثمّ شاباً ثمّ کهلاً و شیخاً هرماً و هذا یدل علی أنّ المنسوب إلیه أمر ثابت فی منأی عن طروء التحول و التغیر علیه و ما هذا شأنه فهو مجرّد لا مادی».

نمایش می‌گذارد و مورد تحسین حضرت قرارگرفته و به‌عنوان یک الگوی مناسب در این مسئله به دیگران معرفی می‌شود (دیلمی،۱۳۷۶: ۴۲۹-۴۵۰).

- «ولد» در لغت به معنای فرزند کوچک و بزرگ (موسوی همدانی،۱۳۸۷، ج ۱۹: ۲۰۹؛ قرائتی ۱۳۸۳، ج ۹: ۲۸۷) و «ولید» به معنی فرزند تازه متولدشده، کودک و عبد (قرشی،۱۳۷۱، ج ۷: ۲۴۴) است. در آیات ۱۹ سوره انسان و ۱۷ سوره واقعه «ولد» به‌صورت جمع و «وِلدان» به معنای نوجوانان (طباطبائی،۱۳۷۸، ج ۱۹: ۲۰۹؛ مکارم شیرازی،۱۳۷۴، ج ۲۳: ۲۱۲) به کار رفته است، علاوه بر اینکه به‌واسطه اشاره واژه «الولید» به عبد بودن در قاموس قرآن، می‌توان گستره این واژه را به دوره عبودیت که بازه سنی ۷ تا ۱۴ سال است، بسط داد و معنای پیش نوجوانی و نوجوانی دوره اول را از آن اخذ کرد.
- «حَدَث» در لغت به معنای نوجوان بوده (بستانی، ترجمه بندر ریگی،۱۳۸۹: ۱۱۰) و در روایات متعددی نیز ناظر بر همین معنا است؛ برای نمونه در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه حضرت امیرالمؤمنین ع با اشاره به دوره نوجوانی در روایت «إنّما قَلْبُ الحَدَثِ کالأرضِ الخالِیه ما أُلقِیَ فیها مِنْ شیءٍ قَبِلَتْهُ، فبادَرْتُکَ بالأدبِ قبلَ أن یَقْسُوَ قلبُکَ ویَشتغِلَ لُبّکَ»[1]، از اغتنام فرصت در مواجهه تربیتی با نوجوان به سبب تربیت‌پذیری، اثرپذیری و مستعد یادگیری بودن نوجوان و عدم قساوت قلب او به سبب عدم آلودگی به گناه در کنار عدم اشتغال ذهن نوجوان به مشکلات زندگی و حیات سخن می‌گوید. امام صادق ع نیز با بیان اینکه «عَلَیکَ بِالأحداثِ فَإنّهُم أسرَعُ إلی کُلِّ خَیر»(الکافی، ج ۸:۹۳)، به نقش‌پذیری و تربیت‌پذیری و قلب و ذهن منعطف و آماده پذیرش نوجوان و تمایل او به خیر اشاره‌کرده و در روایت «بادِروا أحداثَکُم بِالحَدیثِ قَبلَ أن تَسبِقَکُم إلَیهِمُ المُرجِئَةُ»(محمدی ری‌شهری، بی‌تا، ج ۲: ۲۸۸) از ضرورت تعجیل در تربیت نوجوان و آموزش مبانی دینی و آشنایی با تفکر قرآنی و روایی و شکل‌دهی شاکله و هویت دینی نوجوان سخن گفته و این ضرورت و تعجیل زمانی را مستدل به خطر انحرافی فکری و عملی می‌خواند که بر تقدم قول بر عمل و ایمان تهی از عمل ابتناء داشته و معتقدند تارک عمل را ایمانش نجات می‌بخشد و معصیت و گناه آسیبی به بنیه ایمانی فرد نمی‌رساند (تهذیب الاحکام، ج ۸: ۱۱۱، ح ۳۸۱). از سوی دیگر حضرت با پرهیز دادن نوجوانان از رجوع به رهبران بی‌لیاقت و غیرمتقی، آن‌ها را به خود بازگردانده و بر رشید شدنشان تأکید می‌ورزد به‌نحوی‌که دیگران به تبعیت از آن‌ها اقدام کنند و این رشید شدن را

---

۱. «دل نوجوان همچون زمین خالی است که هر چه در آن افکنده شود می‌پذیرد؛ از این رو، من پیش از آن که دلت سخت و فکرت مشغول شود به تأدیب و تربیت تو پرداختم».

مشروط و منوط به عدم شرک و پذیرش ولایت اهل‌بیت ع به‌عنوان بهترین هادیان می‌نماید[۱] (محمدی ری‌شهری،۱۳۸۴، ج ۱: ۳۴۳).

همچنین در روایتی دیگر در سرزنش و ذمّ نادان و جاهل، حضرت امیرالمؤمنین ع با اشاره باینکه «الجاهِلُ صَغیرٌ و إن کانَ شَیخا، والعالِمُ کَبیرٌ و إن کانَ حَدَثا»(محمدی ری‌شهری،۱۳۷۸، ترجمه مهریزی:۲۷۲)، این نکته را موردتوجه قرار می‌دهند که دانایی محصور در سن و سال نیست و چه‌بسا نوجوانی که در تعقل و آگاهی و برخورداری از دانش از افراد سالخورده پیشی گرفته و وجاهت علمی و عملی داشته باشد.

- «غلام» از ریشه «غلم» و به معنای پسر نوجوان (بستانی، ترجمه بندر ریگی،۱۳۸۹: ۴۷۹؛ قرشی،۱۳۷۱، ج ۵: ۱۱۹؛ راغب اصفهانی،۱۳۹۵: ۵۸۰) است. این واژه در تفسیر المیزان هم به معنای پسر بالغ و هم نابالغ تعریف شده است (طباطبائی،۱۳۷۸، ج ۱۳: ۴۷۹). همچنین این کلمه در آیات و روایات، بازه سنی تولد تا ۱۷ سالگی را برگرفته و پس‌ازآن، دوره شاب بودن آغاز می‌گردد[۲] (زبیدی،۱۴۱۴ ق، ج ۲: ۹۲). به‌بیان‌دیگر این واژه علاوه بر دوره کودکی، به معنای دوره نوجوانی اولیه و میانی نیز هست و دایره شمول آن تا اوایل دوره نوجوانی پایانی را در برمی‌گیرد و در آیات ۷۴ و ۸۰ سوره کهف به معنای نوجوان به کار رفته است (مکارم شیرازی،۱۳۷۴، ۱۲: ۵۰۲؛ طباطبائی،۱۳۷۸، ج ۱۳: ۴۷۸-۴۷۹).

- «البالغ» و «بالغه» از ریشه «بلغ» و به معنای نوجوان و به حد رشد و بلوغ رسیده است (بستانی،۱۳۸۹، ترجمه بندر ریگی: ۴۸) و «یبلغ حدّ الرجال أو حدّ النساء» به معنای رسیدن به بلوغ است، بلوغی که به‌واسطه آن نور عقل در قلب واقع می‌شود و از آن هنگام نوجوان قادر به ادراک واجب و مستحب، زشت و زیبا و نیکو و پست می‌شود (مجلسی، ۱۴۰۴ ق، ج ۱: ۳۱) و «بَلَغ أَشُدَّه» که در آیات ۱۵ سوره احقاف، ۱۴ سوره قصص و ۳۴ سوره اسراء بدان اشاره شده و به معنای رسیدن به رشد عقلی و استحکام جسمی (قرشی،۱۳۷۱، ج ۴: ۱۱) و رسیدن به مرحله توانایی، قوت و شدت و بلوغ جسمانی است (مکارم شیرازی،۱۳۷۴، ۳۲۸/۲۱)، گاه از ۱۸ سالگی تا ۳۰ سالگی تعریف می‌شود (قرشی،۱۳۷۱، ج ۴: ۱۱) و گاه در آیاتی همچون آیه ۳۴ سوره اسراء و ۱۴ سوره قصص، ۱۸ سالگی و اواخر دوره پایانی نوجوانی خوانده می‌شود (مکارم شیرازی،۱۳۷۴، ج ۲۱: ۳۲۸، طباطبائی،۱۳۷۸، ج

---

۱. «یا مَعْشرَ الأحْداث، اتّقوا اللّه َو لا تَأتوا الرُّؤَساءَ، دَعُوهُم حتّی یَصیروا أذْنابا، لا تَتّخذوا الرِّجالَ وَلائجَ مِن دونِ اللّه، أنا و اللّه ِ خیرٌ لَکُم مِنهُم. ثُمّ ضَربَ بیده إلی صدره»

۲. «و قال مُحَمّد بنُ حَبیب: زَمَنُ الغُلومیّة سَبْعَ عَشرَةَ سَنَةً مُنْذُ یُولَدُ إلی أن یَسْتَکْمِلَها، ثم زَمَنُ الشّبابیّة مِنْهَا إلَی أنْ یَسْتَکْمِلَ إحْدَی و خَمْسینَ سنهً، ثم هُوَ شَیْخٌ إلَی أنْ یَمُوتَ: دوران «غلام» بودن از تولد تا هفده سالگی است و بعد از آن دوران «شاب» بودن است تا پنجاه و یک سالگی و از آن به بعد پیرمرد است»

۱۶:۱۶). همچنین با توجه به آنچه علامه طباطبائی ذیل تفسیر آیه ۲۲ سوره یوسف ذکر می‌کنند، «بلوغ اشد» ناظر به محدوده سنی‌ای است که قوای بدنی انسان رفته رفته بیشتر شده و به‌تدریج آثار کودکی زایل گشته و این امر غالباً در سن ۱۸ سالگی صورت می‌پذیرد (طباطبائی،۱۳۷۸، ج ۱۱: ۱۵۸). در برخی روایات نیز از «بلغ أشد» تعبیر به یک تا دو سال پیش از احتلام (۱۳ و ۱۴ سال)[۱] (ابن‌بابویه،۱۳۶۲، ج ۲: ۴۹۵) و یا ۱۶ و ۱۷ سال شده است[۲] و ۱۳ سالگی سن ثبت حسنات و سیئات و کارهای خوب و بد خوانده شده است (طوسی،۱۳۶۴، ج ۹: ۱۸۲). همچنین ذیل آیه ۱۴ سوره قصص و داستان افاضه و عنایت حُکم و علم به حضرت موسی ع، در روایتی از امام صادق ع در معانی الأخبار منقول است که سن «بلوغ أشد» همان ۱۸ سالگی بوده و «أشدّه» به معنای رسیدن به غایت قوت و کمال جوانی یعنی ۱۸ سال است و «استوی» به معنای این است که چهره‌اش موی درآورد (ابن‌بابویه،۱۳۹۶: ۲۲۶). این در حالی است که علامه طباطبائی در جلد شانزدهم المیزان تصریح می‌کند که «استوی» و «استواء» به معنای اعتدال و استقرار در کارِ زندگی است و برای برخی پیش از «بلوغ اشد» و برای بیشتر افراد پس از «بلوغ اشد»، یعنی بعد از ۱۸ سالگی، حاصل می‌شود (طباطبائی،۱۳۷۸، ج ۱۶:۱۶).

همچنین، مطابق با آیه ۲۲ سوره یوسف، حضرت یوسف ع در این سن علاوه بر استحکام جسمانی، به سبب خودسازی دائم و تهذیب نفس و خویشتن‌داری در برابر هوس‌های سرکش، به استحکام روحانی نیز رسیده بود و بدین‌جهت آماده پذیرش حُکم و علم شده و حکمت عملی و نظری به او افاضه شد و عقل و فهم و قدرت بر داوری صحیح و خالی از هواپرستی و اشتباه و آگاهی و علمِ دور از جهل به‌عنوان دو بهره ممتاز به وی عنایت شد؛ چراکه او براثر پاکی، تقوا، صبر و شکیبایی و توکل به مقام محسنین نائل آمده بود (مکارم شیرازی،۱۳۷۴، ج ۹: ۳۵۹-۳۶۰).

- «الشابّ» و «الشبّ» و «شباب» به معنای رشدکردن و قوت چیزی که همراه با حرارتی عارضی بر آن باشد (ابن فارس،۱۴۰۴ ق، ج ۳: ۱۷۷) و به‌واسطه آن حرارت، قوت یافته و رشد کند بوده و بردو مرحله انتهای نوجوانی پایانی و جوانی ناظر است. به معنای دیگر «شابّ» انسان بالغی در محدوده سنی ۱۶ و ۱۷ سال تا ۳۰ سال و ۳۲ سال

---

۱. «وقتی بچه به رشد خود رسد (إذا بلغ أشدّه) و ۱۳ سال داشته باشد و وارد ۱۴ سالگی شود، بر او همان چیزهایی واجب است که بر محتلم‌ها واجب می‌شود، خواه محتلم بشود یا نشود و گناهان و حسنات بر او نوشته می‌شود و کارهای او در اموالش نافذ می‌گردد؛ مگر اینکه ضعیف یا سفیه باشد».

۲. «درباره آیه «حتی اذا بلغ اشده» هنگامیکه به أشدّ خود رسید سؤال شد، امام فرمودند: منظور از أشد، احتلام است، پسر در ۱۶ و ۱۷ سالگی و مانند آن محتلم مش یود. از حضرت پرسیدند که سیزده سالگی و نزدیک به آن چطور؟ حضرت فرمودند نه، در ۱۳ سالگی حسنات و سیئات برای او نوشته می‌شود و امور خودش را به عهده می‌گیرد مگر اینکه سفیه یا ضعیف باشد. سفیه هم کسی است که یک درهم را به چند برابر می‌خرد و ضعیف، همان ابله است».

است[۱] (زبیدی،۱۴۱۴ ق.، ج ۲: ۹۲) که به‌حسب فطرت اولیه، آغاز آن باید آغاز دوران بلوغ شمرده شود، زیرا حرارات غریزی بدن در اوج است و بدن تغییر و رشد خاص خود را تجربه می‌کند. نبی خاتم ص شُبّان را دارای دلی رقیق‌تر و قلبی فضیلت‌پذیرتر توصیف می‌نماید و تصریح می‌کند که «خداوند مرا به پیامبری برانگیخت تا مردم را به رحمت الهی بشارت دهم و از عذابش بترسانم، نوجوانان و جوانان سخنانم را پذیرفتند و با من پیمان محبت بستند ولی پیران از قبول دعوتم سر باز زدند و به مخالفتم برخاستند»[۲] (محمدی ری شهری، ۱۴۲۶ ق: ۵۱) و عمر طولانی و تداوم غفلتشان، زمینه قساوت قلوبشان را رقم زد؛ «فَطالَ عَلَیْهِمُ الْأَمَدُ فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْ»(حدید:۱۶)(مکارم شیرازی،۱۳۷۴، ج ۲۳: ۳۴۰).

- «یافِع/الیافِعَه/الیَفَعَه» از ریشه «یفع» به معنای نوجوان و پسر و دختر بالغ است (بستانی،۱۳۸۹، ترجمه بندر ریگی:۸۴۷-۸۴۸) و در خطبه ۸۳ نهج‌البلاغه معروف به خطبه غراء، زمانی که امیرالمؤمنین از شگفتی‌های آفرینش انسان سخن به میان می‌آورد، برای نشان دادن دوره نوجوانی از واژه «یافعا» بهره می‌برد و تصریح می‌نماید که «او را قلبی فراگیر و نگهدار، زبانی گویا و چشمی بینا عطا فرمود تا عبرت‌ها را درک کند و از بدی‌ها بپرهیزد»(دشتی،۱۳۸۶:۹۸-۹۹).
- «لهو» از ریشه «لهی» به معنای سرگرمی، سرگرم‌کننده و بازدارنده (بستانی،۱۳۸۹، ترجمه بندر ریگی:۶۱۸) و «زینه» به معنای زینت دنیوی (مانند ثروت و مقام و موقعیت خارجی یا زیبایی جسمی)(راغب اصفهانی،۱۳۹۵، ترجمه خداپرست:۳۴۶) و یا آنچه به آن در چشمان اهل دنیا زیور و آرایش و آراستگی می‌آید ولیکن متلاشی‌شده و نابود می‌گردد (طبرسی، بی‌تا: ج ۲۴: ۲۳۲) است. از این دو واژه در تفسیر آیه ۲۰ سوره حدید، معنای دوره نوجوانی نیز اخذ می‌شود بدین نحو که انسان در ابتدای دوره بلوغ و نوجوانی اول و میانی به لهو و سرگرمی‌ها علاقه‌مند می‌شود و به دنبال مسائلی می‌رود که خود را بدان‌ها سرگرم سازد و از مسائل جدی دور دارد و به‌تدریج چون به اواخر دوره نوجوانی نزدیک می‌شود، شور و عشق و تجمل‌پرستی نظرش را جلب نموده و آرایش و آراستنی‌ها او را به خود مشغول می‌سازند (طباطبائی،۱۳۷۸، ج ۱۹: ۲۸، مکارم شیرازی،۱۳۷۴، ج ۲۳: ۳۵۱-۳۵۲).

۲-۱. بررسی واژگان متضاد و متقابل نوجوانی در بافت آیات و روایات

در آیات قرآن کریم و روایات معصومین ع مستقیماً واژه‌ای در معنای تضاد و تقابل با دوره نوجوانی به کار نرفته

---

۱. «الشّابُّ: البَالِغُ إلَی أنْ یُکَمِّل ثَلاثین؛ و قیل: ابنُ ستّ عَشَرَةَ إلی اثْنَتَیْن و ثَلاثین، ثُمّ هُوَ کَهْلٌ».

۲. «اوصیکُم بِالشَّبّانِ خَیراً فَإنَّهُم أرَقُّ أفئدَةً، إنّ اللّهَ بَعَثَنی بَشیراً ونَذیراً فَخالَفَنی الشَّبّانُ وخالَفَنی الشُّیوخُ»

است و صرفاً براساس آیه «اللَّهُ الَّذِی خَلَقَکُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَشَیْبَةً»[۱] که دوره نوجوانی و جوانی را به‌عنوان مرحله قوت و قدرت توصیف می‌کند و از دو دوره کودکی و پیری به‌عنوان دوره‌های ضعف احاطه‌کننده دوره نوجوانی و جوانی سخن به میان می‌آورد، به تسامح می‌توان واژگان متقابل نوجوانی را استخراج نمود و دوره کودکی و پیری را در تقابل با دوره نوجوانی توصیف کرد. در این ادبیات، دوره کودکی با واژگان صبّی و صباوت[۲] (قرشی،۱۳۷۱، ج ۴: ۱۰۹)، طفل[۳] (راغب اصفهانی، ۱۳۹۵، ترجمه خداپرست: ۴۸۶)، راضع[۴] (بستانی،۱۳۸۹، ترجمه بندر ریگی:۲۳۲)، ولد و ولید[۵] (قرشی،۱۳۷۱، ج ۷: ۲۴۴) و غلام[۶] (قرشی،۱۳۷۱، ج ۵: ۱۱۹) مورداشاره قرار گرفته است. این دوره به‌واسطه بازی‌های نظام‌دار برای رسیدن به غرض خیالی در آیه «اعْلَمُوا أَنَّمَا الْحَیَاةُ الدُّنْیَا لَعِبٌ وَ لَهْوٌ وَ زِینَةٌ وَ تَفَاخُرٌ بَیْنَکُمْ وَ تَکَاثُرٌ فِی الْأَمْوَالِ وَ الْأَوْلَادِ»[۷] نیز به دوره «لعب» مشهور است. همچنین در میان واژگان معطوف به دوره کودکی در بافت قرآنی دو واژه ولد/ولید و غلام ناظر به دوره نوجوانی و جوانی نیز به کار رفته است و با توجه به بافت و سیاق آیات و روایات و نکات تفسیری و واژگان هم‌نشین آن‌ها، معنای کودکی یا نوجوانی از آن‌ها برداشت می‌شود.

پیری نیز در منظومه قرآنی و روایی با واژگانی چون شیب[۸] (طباطبائی،۱۳۷۸، ترجمه موسوی، ج ۱۶: ۳۰۷) و شیخ[۹] (راغب اصفهانی،۱۳۹۵، ترجمه خداپرست: ۴۳۰)، عجوز[۱۰] (۵۱۵)، کهل (راغب اصفهانی،۱۳۹۵، ترجمه خداپرست:۶۹۷)، کبر[۱۱] (مکارم شیرازی،۱۳۷۴، ج ۲: ۳۲۸-۳۲۹) و ارذل العمر[۱۲] (طباطبائی،۱۳۷۸، ترجمه موسوی، ج ۱۲: ۴۲۶) مطمح نظر قرار گرفته است. این دوره با واژه کهل که در برخی لغتنامه‌ها مانند مفردات راغب به معنای پیری و فرتوتی است (ترجمه خداپرست:۶۹۷) و در برخی دیگر مانند قاموس قرآن به معنای میان‌سالی و ۴۳ سالگی است (قرشی،۱۳۷۱، ج ۶: ۱۶۴) آغاز می‌شود. به‌عبارت‌دیگر و به بیان طباطبائی ذیل آیه

---

۱. روم (۳۰)۵۴

۲. مریم (۱۹)۱۲ و ۲۹

۳. نور (۲۴)۳۱، حج (۲۲)۵، غافر (۴۰)۶۷

۴نساء (۴)۷۵، ۹۸ و ۱۲۷،

۵. مزمل (۷۳)۱۷

۶. مریم (۱۹)۷ و ۱۹، صافات (۳۷)۱۰۱، آل عمران (۳)۴۰

۷. حدید (۵۷)۲۰

۸. مزمل (۷۳)۱۷ و روم (۳۰)۵۴

۹. قصص (۲۸)۲۳، هود (۱۱)۷۲، یوسف (۱۲)۷۸

۱۰. هود (۱۱)۷۲، ذاریات (۵۱)۲۹

۱۱. بقره (۲)۲۶۶

۱۲. نحل (۱۶)۷۰

۴۶ آل‌عمران، کهل به معنای دوران بین جوانی و پیری و به سن ۳۴ سالگی اشاره دارد و دوره‌ای است که جوانی انسان با پیری او مخلوط می‌شود (طباطبائی،۱۳۷۸، ترجمه موسوی، ج ۳: ۳۰۶). انتهای پیری نیز در قرآن با واژه «ارذل العمر» مورداشاره قرارگرفته؛ دوره‌ای که به نهایت پیری معروف است و قوای شعور و ادراک در آن انحطاط یافته و غالباً از سن ۷۵ سالگی آغاز می‌شود و ضعف قوای دراکه چنان شدت می‌گیرد که دیگر چیزی نمی‌داند و دچار فراموشی می‌شود (طباطبائی،۱۳۷۸، ترجمه موسوی، ج ۱۲: ۴۲۵-۴۲۶، مکارم شیرازی،۱۳۷۴، ج ۱۱: ۳۱۰-۳۱۱). میان همه این واژگان، واژه «شیب» و «شیبه» به معنای پیر در مقابل «شاب» به معنای اواخر نوجوانی و جوانی، قطعی‌ترین واژه متقابل محسوب می‌شود (طباطبائی، ۱۳۷۸، ترجمه موسوی، ج ۲۰: ۱۰۷).

۳-۱. بررسی نوجوان الگو در قرآن کریم

در قرآن کریم نوجوانی دوره‌ی طلاییِ شکوفایی هویت، فعلیت‌بخشی قوه تعقل و صورت‌پذیریِ بنیادینِ ساختار وجودیِ انسان ترسیم شده است. آیات وحیانی، با ارائه الگوهای عینی از نوجوانانِ صاحب خصلت‌های ممتاز، از توصیفات صرفاً رشدی-روان‌شناختی فراتر رفته و این دوره را بسترِ تحققِ مرکز کنترل درونی، اهلیّتِ حمل امانت الهی و تکلیف‌پذیریِ تدریجیِ سوژه‌ای اراده‌مند معرفی می‌کند. این تصویرپردازیِ عملی و زیست‌شده، نه‌تنها به درکی بنیادی از جایگاه نوجوان می‌انجامد، بلکه روش‌های کاربست تربیت عقلانیِ متناسب با این مقطع را به‌صورت استنتاج‌پذیر در اختیار می‌نهد؛ ازاین‌رو، بررسیِ مستقلِ این شخصیت‌های قرآنی، گامی روش‌شناختی در جهتِ استخراجِ این روش‌ها در مواجهه با دوره نوجوانی مبتنی بر وحی به‌شمار می‌رود که عبارت هستند از:

- حضرت موسی ع؛ امام صادق ع در تفسیر آیه «وَ لَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَ اسْتَوَى آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَ عِلْمًا وَ كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ»[1] می‌فرمایند که «أشد» به معنای کمال جسمی و ۱۸ سالگی و استواء به معنای زمانی است که محاسن بیرون آید و کمال خلقت و اعتدال در امر حیات و زندگی تحقق پیدا کند (مکارم شیرازی،۱۳۷۴، ج ۱۶: ۴۰؛ طباطبائی،۱۳۷۸، ج ۱۶:۱۶) که این امر خود مؤید اواخر دوره نوجوانی است. خداوند در این آیه دلیل اعطای نعمت ارزشمند «حکم»(اشاره به عقل و فهم و قدرت داوری صحیح) و «علم»(آگاهی و دانشی بری از جهل) را شایستگی حضرت موسی ع در اواخر نوجوانی بیان نموده و از تقوای الهی و اعمال نیک و پاکی او سخن می‌گوید (مکارم شیرازی،۱۳۷۴، ج ۱۶: ۴۰).
- حضرت یوسف ع؛ در آیه ۲۲ سوره یوسف نیز به‌واسطه کاربرد واژگان «بلغ أشدّه» از رسیدن حضرت

---

۱. قصص (۲۸)۱۴

یوسف ع به ۱۸ سالگی و اواخر نوجوانی و برخورداری وی از دو موهبت الهی «حکمت» و «علم» به‌عنوان پاداش نیکوکاری و خودسازی و تهذیب نفس سخن گفته می‌شود (مکارم شیرازی،۱۳۷۴، ج ۹: ۳۵۹-۳۶۰؛ طباطبائی،۱۳۷۸، ج ۱۱: ۱۵۸) و تصریح می‌گردد که خداوند به انبیاء الهی خویش موهبتِ بی‌حساب اعطاء نمی‌کند، بلکه هرکس به‌اندازه نیکوکاری و صبر بر ناملایمات و سختی‌ها و ابتلائات زندگی خود از احسان و فیض الهی بهره‌مند می‌شود (مکارم شیرازی،۱۳۷۴، ج ۹: ۳۶۵).

- حضرت ابراهیم ع؛ در آیات ۷۶ تا ۷۹ سوره مبارکه انعام داستان مواجهه و گفت‌وگوی مبتنی بر عقلانیت حضرت ابراهیم ع در اوایل نوجوان با طبیعت پرستان به تصویر کشیده شده است. در این آیات حضرت ابراهیم ع خورشید و ماه و ستاره‌پرستان را خطاب پرسش‌های هوشمندانه، هدفمند و مبتنی بر شواهد محسوس و قابل‌رؤیت قرار می‌دهد و با شجاعت و بی‌واهمه عمق تفکر توحیدی خویش را به نمایش می‌گذارد و با استدلال‌های منطقی مردم پیرامون خویش را به یکتاپرستی و دوری از شرک فراخوانده و به سبب پرستش خورشید و ماه و ستارگان، مورد ملامت، توبیخ و سرزنش قرار می‌دهد (مکارم شیرازی،۱۳۷۴، ج ۵: ۳۰۹-۳۱۵). همچنین در آیات ۵۱ تا ۶۹ سوره انبیاء نیز خداوند صحنه‌هایی دیگر از کنش خردمندانه و شجاعت کم‌نظیر ابراهیم ع را که نوجوانی حدوداً ۱۶ ساله با ویژگی‌هایی چون جوانمردی، شهامت و شجاعت، صراحت و قاطعیت بود، به نمایش گذاشته و زمانی که مردم او را مورد خطاب قرار می‌دهند که بت‌ها را او شکسته، با هوشمندی و طرح سؤالی ساده ولی حکیمانه، عقل و خرد مردم را مورد خطاب قرار داده و ناتوانی اصنام و بت‌ها را به مردم یادآور می‌شود (مکارم شیرازی،۱۳۷۴، ج ۱۳: ۴۲۸-۴۴۸)

- حضرت اسماعیل ع؛ در آیه ۱۰۲ سوره صافات با اشاره به داستان خواب حضرت ابراهیم ع و ذبح حضرت اسماعیل ع، حضرت اسماعیل به بیان علامه طباطبائی در المیزان به حد سعی و کوشش رسیده بود و منظور از این حد، رسیدن به حدی از عمر است که آدمی عادتاً می‌تواند برای حوائج زندگی خود کوشش کند و این همان سن بلوغ و نوجوانی است؛ بدین معنا حضرت اسماعیل در سن بلوغ و نوجوانی قرار داشته و در حدود ۱۳ و یا ۱۴ سال و اواخر هفت سال دوم زندگی بودند (طباطبائی،۱۳۷۸، ج ۱۷: ۲۳۰؛ مکارم شیرازی،۱۳۷۴، ج ۱۹: ۱۱۱-۱۱۲).

- حضرت مریم ع؛ در آیه ۳۷ سوره آل‌عمران با اشاره به پذیرش نذر مادر حضرت مریم و کفالت حضرت ذکریا (ع)، خدمتگزاری و عبادت در بیت‌المقدس، رؤیت رزق بهشتی نزد حضرت مریم ع و در محراب عبادت او، در برخی تفاسیر به دو دوره سنی کودکی و بلوغ و نوجوانی وی اشاره‌شده و ویژگی‌هایی چون پاکی، عبودیت، عبادت و بندگی و معرفت و شناخت پروردگار در اواخر کودکی و دوره نوجوانی او مطمح نظر قرار

گرفته است (مکارم شیرازی،۱۳۷۴، ج ۲: ۵۲۷-۵۳۰).

- دختران حضرت شعیب ع؛ در آیات ۲۳ تا ۲۷ سوره قصص از دختران شعیب نام برده شده که عاقل و عفیف بودند و از نشانه‌های رفتاری و گفتاری موسی ع به ویژگی‌های شخصیتی او که قوت جسمانی، نیرومندی، پاکی، درستکاری و امانت‌داری بود پی بردند و به پدرشان پیشنهاد استخدام او را دادند (مکارم شیرازی،۱۳۷۴، ج ۱۶: ۵۶-۵۸ و ۶۴-۶۵).

- لقمان و فرزند نوجوانش بآثار[1]؛ در آیه ۱۲ سوره لقمان، خداوند از اعطای نعمت حکمت[2] به یک مربی نوجوان[3] سخن می‌گوید و در آیات ۱۳، ۱۶ تا ۱۹ همین سوره، در قالب ده محور تربیتی، از زبان او خطاب به فرزند نوجوانش، مواعظی را به‌عنوان بایسته‌های اعتقادی، اخلاقی و تربیتی متذکر می‌شود. این مربی وارسته و مهذب که خداوند چشمه‌های علم و حکمت را در قلب او گشوده (طباطبائی،۱۳۷۸، ج ۱۷: ۳۶)، در گام نخست با نفی شرک به‌عنوان سرچشمه هر حرکت تخریبی و ضد الهی، توحید را اساس همه حرکت‌های صحیح و سازنده معرفی می‌کند و ایمان را چونان کشتی نجات در امواج دریای عمیق دنیا تصویر نموده درحالی‌که بادبان این کشتی، توکل و زاد و توشه مسافر این کشتی، تقوای الهی است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۷: ۳۸-۳۹، ۴۶). وی پس از اندرز پیرامون مسئله توحید و بیان چرایی مبارزه با شرک، به معاد و حساب اعمال اشاره می‌کند و پس از تحکیم پایه‌های مبدأ و معاد، به سه دستور مهم عملی یعنی نماز و امر به معروف و نهی از منکر پرداخته و سپس صبر و استقامت را مطمح نظر قرار می‌دهد و در بیان آداب معاشرت و زیست اجتماعی، بر ضرورت تواضع، فروتنی و خوش‌رویی با فرزند نوجوان خویش سخن می‌گوید و ویژگی اهل تکبر و غرور را برای نوجوان خویش نشانه‌شناسی و تصویرسازی نموده و او را از خودبرتربینی و خودپسندی نهی کرده و به رعایت اعتدال در عمل و سخن توصیه می‌کند (مکارم شیرازی،۱۳۷۴، ج ۱۷: ۳۴-۵۶). لقمان از ضرورت هم‌نشینی با علماء، طلب علم، نحوه بهره بردن از دنیا برای آخرت و عدم دلبستگی و اعتماد به دنیا، آداب روزه، ارزشمندی ادب‌آموزی، آداب مسافرت، آداب هم‌نشینی و انتخاب دوست، مشاورت و خوف و رجاء الهی نیز با نوجوان خود سخن می‌گوید که

---

۱. «امام صادق ع در ذیل آیه «وَ إِذْ قالَ لُقْمانُ لِابْنِهِ وَ هُوَ يَعِظُهُ: يا بُنَيَّ لا تُشْرِكْ بِاللَّهِ، إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ» فرمود: لقمان پسرش «بآثار» را وقتی اندرز می‌داد آن قدر کلماتش نافذ بود که فرزندش در نهایت درجه تأثر قرار می‌گرفت»(طباطبایی،۱۳۷۸، ج ۱۶: ۳۳۳).

۲. حکمتی که قرآن از آن سخن می‌گوید و خداوند به لقمان عطا فرموده بود؛ مجموعه‌ای از معرفت و علم و اخلاق پاک و تقوا و نور هدایت بوده است و در حدیثی از امام موسی بن جعفر ع در تفسیر این آیه آمده است که فرمود: «مراد از حکمت، فهم و عقل است»(طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۱۷: ۳۶).

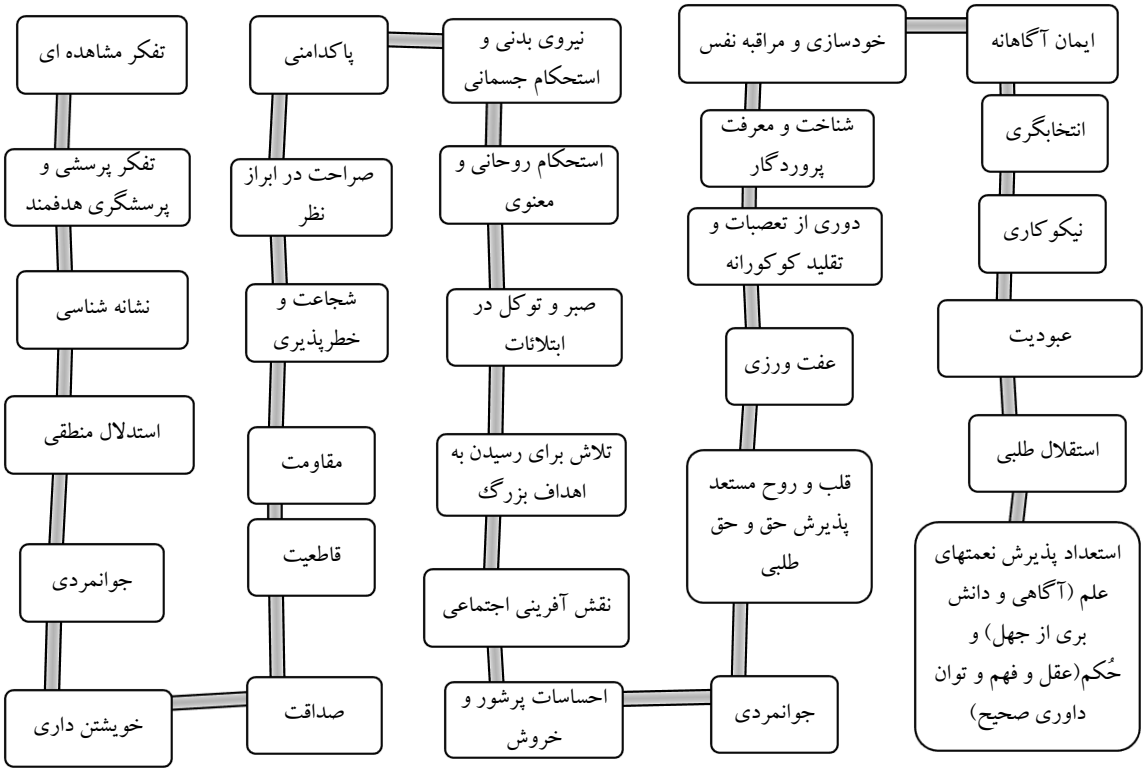
۳. «به حق می‌گویم که لقمان پیامبر نبود، ولی بنده‌ای بود که بسیار فکر می‌کرد، ایمان و یقینش عالی بود، خدا را دوست می‌داشت و خدا نیز او را دوست داشت و نعمت حکمت بر او ارزانی فرمود»(پیامبر گرامی اسلام ص (مکارم شیرازی،۱۳۷۴، ج ۱۷: ۴۴).

در کتب تفسیری به این روایات به‌تفصیل اشاره شده است (طباطبائی،۱۳۷۸، ج ۱۶: ۳۳۰-۳۳۸، مکارم شیرازی،۱۳۷۴، ج ۱۷: ۴۶-۴۸).

بدین ترتیب لقمان به‌عنوان مربی تراز نوجوان، ویژگی‌های «حکمت و برخورداری از فهم عمیق توحیدی و دینی و شناخت اسرار هستی، خویشتن‌داری، ایجاد شخصیت و تکریم متربی نوجوان و تقویت عزت‌نفس او، محبت و دلسوزی، نظارت و هدایت مستمر، پرهیز از تحقیر و تنبیه بیجا، سکوت و خودسازی، بهره‌گیری از خرد جمعی و مشورت پذیری، استفاده استدلال منطقی و عقلانی، صبر و حوصله و ادب» را به‌عنوان شاخصه‌ها و صفات مربی نوجوان و شرط موفقیت آن‌ها در مواجهه با نوجوانان به دست ما می‌دهد.

در نهایت براساس یافته‌های قرآنی و روایی احصاء شده در این بخش، به شاخصه‌هایی از نوجوانان در قرآن می‌رسیم که نوجوانی را در ذهن ما تنقیح نموده و در کاربست روش‌های تربیت عقلانی در دوره نوجوانی مورداستفاده قرار می‌گیرند. (نمودار شماره ۱)

نمودار ۱. ویژگی‌های دوره نوجوانی در قرآن کریم براساس یافته‌های بخش نوجوانان الگو در آیات

٤-١. ویژگی‌های دوره نوجوانی در روایات موثق «سبع السنین»

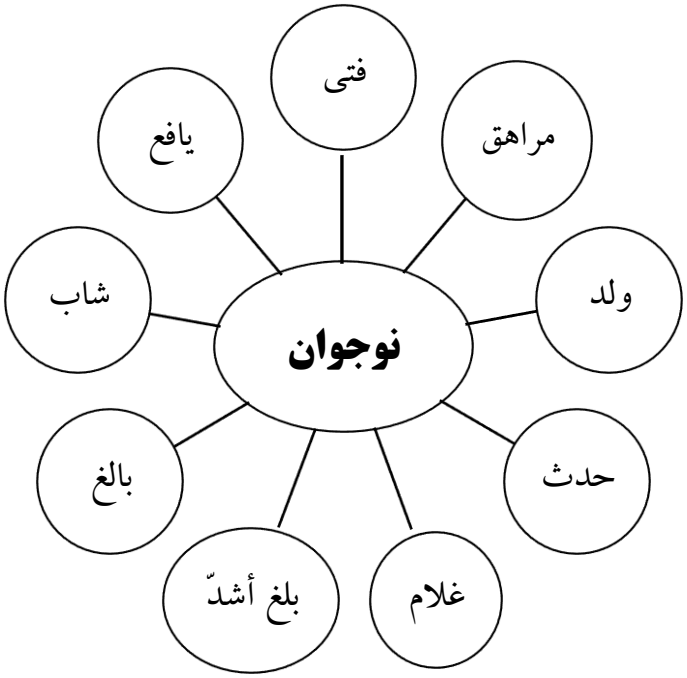
در میان روایات «سبع السنین» موثق‌ترین روایات عبارت هستند از «اِحْمِلْ صَبِیَّکَ حَتَّی یَأْتِیَ عَلَیْهِ سِتُّ سِنِینَ ثُمَّ أَدِّبْهُ فِی اَلْکِتَابِ سِتَّ سِنِینَ ثُمَّ ضُمَّهُ إِلَیْکَ سَبْعَ سِنِینَ فَأَدِّبْهُ بِأَدَبِکَ فَإِنْ قَبِلَ وَ صَلَحَ وَ إِلاَّ فَخَلِّ عَنْهُ»(طبرسی،۱۴۱۲ ق: ۲۲۲) و «اَلْغُلاَمُ یَلْعَبُ سَبْعَ سِنِینَ وَ یَتَعَلَّمُ اَلْکِتَابَ سَبْعَ سِنِینَ وَ یَتَعَلَّمُ اَلْحَلاَلَ وَ اَلْحَرَامَ سَبْعَ سِنِینَ»(کلینی،،۱۴۰۷ ق، ج ۶: ۴۷) که بر مهم‌ترین ویژگی دوره نوجوانی اول (۱۱-۱۴ سالگی)؛ اطاعت، علم و آداب آموزی و دریافت آموزه‌های قرآنی، تبعیت از والدین، مسئولیت‌پذیری فردی و ذیل بایدها و نبایدها و محدودیت‌های عقلی والدین قرار گرفتن و تسلیم آداب آموزی گفتاری و رفتاری آن‌ها شدن است و مهم‌ترین ویژگی دوره نوجوانی دوم (۱۴-۲۱ سالگی)، همراهی و ملازمت با والدین، انتقال نظام ارزشی و باوری خانواده، آموختن قوانین زندگی، پذیرش مسئولیت و معاونت و مشارکت جمعی، خودکاری و ابراز نظر مستقلانه با محدودیت کمتر است.

۳. شبکه ارتباطی نوجوان درآیات و روایات

با دستیابی به واژگان و مفاهیم مترادف و متقارن، متقابل و متضاد در منظومه آیات و روایات و نوجوانان الگو در آیات قرآن کریم و ویژگی‌های احصاء شده از این بخش و بررسی ویژگی‌های نوجوانی در روایات معتبر سبع السنین، می‌توان به مفهومی روشن از دوره نوجوانی و ویژگی‌های این دوره و شبکه ارتباطی مفهوم «نوجوانی» در آیات و روایات رسید.

در این منظومه، میان مفاهیم «فتی، یافع، مراهق، شاب، ولد، حدث، غلام، بالغ و بلغ أشد» ارتباطی اشراقی برقرار است (نمودار ۲) بدین معنا که با اشاره تمثیلی به طلوع خورشید، ارتباطی نظیر نور و شعاع‌های آن میان واژگان برقرار است و تفاوتی اساسی میان دال مرکزیِ نوجوانی و واژگان پیرامونی وجود ندارد و آنچه در پیرامون است، جلوه همان است که در کانون قرار دارد و هر یک به اعتباری، جلوه خاصی از همان مفهوم کانونی است (باقری و همکاران،۱۳۸۹: ۱۷۹-۱۸۰) برای نمونه «شاب» عموماً ناظر بر ویژگی‌های جسمانی، طراوت و شادابی نوجوانی است و «فتی»، خصوصیات روحی نوجوان همچون دلاوری و غیرتمندی و جرأت و یا جوانمردی را موردتوجه قرار می‌دهد.

نمودار ۲. ارتباط اشراقی واژگان مترادف و متقارن نوجوانی آیات و روایات

همچنین، دو مفهوم «لهو» و «زینت» اگرچه در تفاسیر و ذیل آیه ۲۰ سوره حدید ناظر به معنای دوره نوجوانی هستند ولیکن خود معنای نوجوان نمی‌دهند و به سبب قرابت معنایی این واژگان با دو خصیصه ذاتی دوره نوجوانی یعنی تمایل به سرگرمی و علاقه‌مندی به خودآرایی، تبرج و تجمل، این تشابه مضمون و ترادف معنایی صورت پذیرفته است.

علاوه برآنکه براساس یافته‌های بخش نوجوانان الگو در قرآن کریم، نوجوانی در منظومه قرآنی و روایی مجموعه‌ای از ویژگی‌هایی چون «تفکر مشاهده‌ای، تفکر پرسشی و پرسشگری هدفمند، نشانه‌شناسی، استدلال منطقی، جوانمردی، خویشتن‌داری، تلاش برای رسیدن به اهداف بزرگ، قاطعیت، مقاومت، شجاعت و خطرپذیری، صراحت در ابراز نظر، پاکدامنی، استحکام جسمانی و نیروی بدنی، استحکام روحانی و معنوی، صبر و توکل در ابتلائات، صداقت، نقش‌آفرینی اجتماعی، احساسات پرشور و خروش، جوانمردی، قلب و روح مستعد پذیرش نور حق و حق‌طلبی، عفت ورزی، عبودیت، شناخت و معرفت پروردگار، خودسازی و مراقبه نفس، ایمان آگاهانه، انتخاب‌گری، نیکوکاری، دوری از تعصبات و تقلید کوکورانه، استقلال‌طلبی، استعداد پذیرش نعمت‌های علم (آگاهی و دانش بری از جهل) و حُکم (عقل و فهم و توان داوری صحیح)» تعریف می‌شود.

در این منظومه همچنین دوره نوجوانی از ۱۱ سالگی آغاز می‌شود و با بلوغ که قله دوره کودکی و دامنه

دوره نوجوانی است رسمیت می‌یابد و با ابتناء بر دو روایت ذکرشده در بخش روایت‌های موثق سبع السنین که از سه هفت سال و دو شش سال و یک هفت سال سخن میگویند و توجه به انتهای روایت «فإنْ قَبِلَ و صَلُحَ و إلاّ فَخَلِّ عَنهُ» که بر ضرورت تفاوت رویکرد تربیتی تأکید مصرح دارد، به ۲۱ سال ختم می‌شود.

در این منظومه، این دوره، صرفاً مرحله بحران یا طوفان و یا گذار زیستی نیست، بلکه نخستین تبلور اراده مسئول در برابر تکلیف الهی و لحظه شکوفایی هویت عبدی و خلیفه‌ای انسان تصویر شده و فرصت تجربه انتخابِ آگاهانه ایمان و نخستین تمرین حمل امانت تکلیف و نخستین گام‌های مسیر خویشتن بانی و خویشتن‌داری و مدیریت نفس است و به همین سبب، نقطه عطفی وجودی در حیات انسان مسلمان محسوب می‌گردد؛ چراکه در این دوره، آدمی به‌تدریج از کمند عدم استطاعت و مصرف‌کنندگی رهاشده، با خودکاری و تولیدکنندگی، به استطاعت و مسئولیت‌پذیری نسبت به اعمال و افعالش می‌رسد. به‌بیان‌دیگر، این دوره در منظومه قرآنی و روایی، فرایندی است که از بلوغ تکلیف (بلوغ در امر عبادات و حدود و دیات و مجازات‌های اجتماعی و استقلال مالی یتیم)، به بلوغ در ازدواج (توان فهم ازدواج و شکوفا شدن قوه حیا و فهم جنسیت و تمایز بین جنس مخالف و واکنش نسبت به آن و مسائل مربوط این مسئله، نه ضرورتاً ازدواج) و سپس بلوغ و عقلِ تکلیف (تحقیق در رابطه با هست‌ها و نیست‌ها، بایدها و نبایدها، تمییز و تشخیص خوبی از بدی و درستی از نادرستی و ثبت حسنات و سیئات) و درنهایت به بلوغ قصد و عزم می‌رسد تا نوجوان در جایگاه وزارت و مشاورت و مسئولیت جمعی بنشیند.

نوجوان در مرحله عبودیت و تأدیب، ذیل بایدها و نبایدها و محدودیت‌های عقلی والدین قرارگرفته و مربیان خویش را مشاور و راهنما می‌بیند که گام‌به‌گام با آموزش و مشورت، استقلال فکری و عملی او را زمینه‌سازی نموده و با آداب آموزی، ضابطه‌مندی درونی و شاکله عبودیت را در او شکل می‌دهند و با تمرین تدریجی افزایش توان تشخیص در نوجوان، فهم مفهوم نفع از ضرر، حق از باطل، خیر از شر و درست از نادرست را در او محقق می‌سازند تا بتواند مصادیق آن‌ها را در امور اخلاقی و روابط جستجو نموده و نسبت به آن‌ها عکس‌العمل نشان دهد. با ورود نوجوان به مرحله ملازمت و مشاورت، علاوه بر قوت بخشی این توان تشخیصی، زمینه‌سازی برای تمرین ابراز رأی و نظر مستدل و مستند، قصد و تصمیم‌گیری و عزم و اراده ورزی نیز در نوجوان صورت می‌پذیرد تا او بتواند با اختیار و انتخاب خود، مقاصد و اهداف و برنامه‌هایی را برگزیده و مسیر نیل به آن اهداف و مقاصد را ترسیم و تعریف نموده و قصد خود را به عزم (قصد جازم) تبدیل کرده و امکان تحقق برنامه‌های بلندمدت را باوجود سختی‌های متعدد فراهم سازد و به بلوغ قصد و عزم برسد و به‌تدریج مسئولیت سپاریِ

پیاده‌سازی اهداف فردی، خانوادگی و اجتماعی، در فضایی غیرتحمیلی به او واگذار شود.

۴. روش‌های تربیت عقلانی نوجوان در قرآن کریم و روایات

در این مرحله با ابتناء بر مفهوم و ویژگی‌های احصاء شده از دوره نوجوانی در منظومه قرآنی و روایی، به روش‌های کاربست تربیت عقلانی در این دوره می‌پردازیم و ذیل برخی مبانی و اصول، از چند روش سخن میگوییم.

٤-١. صفح، ٤-٢. مدارا، ٤-٣. تجاهل و تغافل

خداوند در آیات ۷۸ نحل، ۲۳ ملک، ۷۸ مؤمنون، ۹ سجده و ۳۶ اسراء با اشاره به «سمع» و «بصر» و «فؤاد»، از جعل انشائی این ابزارهای معرفتی به ترتیب زمانی و رتبی و مراحل تحول شناختی و معرفتیِ رشد انسان سخن گفته و آدمی را در برابر این رشد شناختی و معرفتی مسئول و شاکر می‌داند (طباطبائی،۱۳۷۸، ترجمه موسوی، ج ۱۹: ۶۰۷-۶۰۸) و با تقدم سمع و ابصار در این آیات به‌عنوان مبادی علم و شناخت و مجاری فهم و تشخیص جزئیات، از تقدم پرورش حواس در زندگی و تقدم تفکر عینی و استدلال بر مبنای تجارب حسی سخن می‌گوید و سپس به عقل و ادراک عقلی و ادراک کلیات و قوانین کلی جهان ماوراء حس می‌رسد تا آدمی بر پایه تغییرات شناختی، رشد تفکر انتزاعی و استدلال قیاسی و تفکر درباره خود، به تجزیه‌وتحلیل، نقادی، استنتاج، تشخیص حق و باطل و حسن و قبح و تعمیم‌یافته‌ها رسیده و شکر منعم که پایه وجوب عقلی معرفت خداوند است، برای او امکان‌پذیر شود (مکارم شیرازی،۱۳۷۴، ج ۱۴: ۲۸۹-۲۹۰، سادات،۱۴۰۲: ۲۹).

متناسب با سطوح این ابزارهای ادراکی و مراتب تحول شناختی و معرفتی، علامه طباطبائی نیز در تفسیر آیه ۱۳۸ اعراف شاهد مثالی آورده و به تربیت و عادات زندگی حس‌گرایانه قوم بنی‌اسرائیل و ناتوانی آن‌ها از ادراک عقلی و مافوق طبیعت اشاره می‌کند و یادآور می‌شود که مربی این قوم (موسی ع) برای شکل‌دهی معرفت توحیدی آن‌ها، به‌تناسب بیانِ تعلیمی و تربیتی خود با سطح ابزار ادراکی-معرفتی این قوم توجه می‌کند تا عقل خفته آن‌ها را بیدار کرده و غرض از عبادت خداوند را به آن‌ها تفهیم نماید. ازاین‌رو یکی از مبانی مهم تربیت عقلانی توجه به رعایت «تناسب میان ابزارهای معرفتی با مراتب تحول شناختی متربی» توسط مربی است و اگر به این تناسب توجه نشود، رشد متربی محدود به ادراکات حسی باقی‌مانده و پرورش مراتب عقلی محقق نمی‌گردد.

با ابتناء بر این مبنا و باهدف پرهیز از سرزنش و تحقیر متربی و «تحفظ کرامت او»، بایستی التزام به رعایت اصل «مرحله‌بندی رشد معرفتی متناظر با رشد وجودی» برای پرورش مراتبی از عقل متربی نوجوان را مطمح نظر

قرار داد؛ مرحله‌بندی‌ای که خداوند، حکیمانه، در آیه ۲ سوره جمعه با مربیان از آن سخن گفته است. این مراحل از تلاوت و آشنایی بدئی با آیات الهی و حرکت از مرتبه حسی با استفاده از حواس شنیداری و دیداری آغازشده، به تزکیه بدئی و پالایش ابتدایی از تعلقات حسیِ صرف و باز شدن مجرای خیال پاک و ایجاد عادات مثبت و سازنده در متربی و سپس آموزش الفاظ و تفسیر معانی و معارف الهی به کمک تمثیل و قصه و استدلال رسیده و درنهایت به حکمت‌آموزی و رساندن متربی به مرحله تعقل و بصیرت و درک علّی و غایی حقایق منتهی می‌شود (طباطبائی،۱۳۷۸، ترجمه موسوی، ج ۱۹: ۴۴۶-۴۴۷). این مرحله‌بندی کمک می‌کند تا ضمن حفظ کرامت متربی، او به‌تدریج سعه وجودی یافته و رشد معرفتی او نیز متناسب با این رشد وجودی‌اش، ارتقاء یابد. رعایت این مرحله‌بندی نیازمند توجه به اقتضائات رشدی و ویژگی‌های خُلقی متربی نوجوان دارد؛ خُلقی که کمتر باثبات بوده و نسبت به طرد و نقد شدن حساسیت بالایی دارد و درعین‌حال در جستجوی منِ مستقل خویش است و در تردیدهای احساسی و باوری دست‌وپا می‌زند تا هویت خویش را از نو بسازد. این نوجوان برای تمرین عقل ورزی نیازمند مافی الشرایطی است که بداند چگونه از سه روش صفح، مدارا و تجاهل و تغافل در مواجهه با نوجوان بهره ببرد تا «هیجاناتش به حاکمیت عقل او کمک کند و جای عقل او را نگیرد»(روستا و همکاران،۱۴۰۴: ۶۲) و تمرین عقل ورزی برای نوجوان میسر شود.

۱-٤. صفح؛ از قوای عقل، شرط خردمندی و «أحسن الاحسان»(آمدی،۱۳۷۹، ترجمه رسولی محلاتی، ج ۲: ۱۳۱) بوده و بر چشم‌پوشی سنجیده و عدم پیگیری خطاهایی که ریشه در خودخواهی یا غلبه هوای نفس دارد، دلالت داشته و زمینه‌ساز هدایت بوده (تحریری،۱۳۹۸، ج ۱: ۶۰۱-۶۰۲ و ۶۰۸) و در آیات ۲۲ نور،۱۴ تغابن (طباطبائی،۱۳۷۸، ج ۱۹: ۵۱۶) و ۸۵ حجر به این بخشش زیبا و دور از ملامت و سرزنش توصیه شده است (مکارم شیرازی،۱۳۷۴، ج ۱۱: ۱۲۷). این روش با خلقیات و ویژگی‌های رفتاری ذکرشده در باب دوره نوجوانی همخوان بوده و با کاستن شعله لجاجت، سرسختی و مخالفت‌های نوجوان، از الزامات عمل مربی در پرورش عقل نوجوان محسوب می‌گردد.

۲-٤. مدارا؛ از قوای عقل بوده و به معنای ملایمت و با مهربانی رفتار کردن با هرکس به‌تناسب ظرفیت ادراکی و توان جسمانی و جایگاه اجتماعی اوست تا به‌تدریج با حق آشنا شده، رشد یافته و اشتداد وجودی بیابد (تحریری،۱۳۹۸، ج ۲: ۲۳۴-۲۳۵). این روش به‌تصریح آیه ۱۵۹ آل‌عمران، از ملزومات راهبران تربیتی است تا متربیان از آن‌ها فاصله نگیرند و امکان تربیت و هدایت فراهم شود (تحریری،۱۳۹۸، ج ۲: ۲۳۱-۲۳۲؛ محمدی ری‌شهری،۱۳۷۸: ۲۴۳). این روش با ابعاد شناختی، اخلاقی، عاطفی، روش‌شناختی و زمانی، نه به معنایِ تسلیمِ

بی‌ضابطه در برابرِ هر تمایلی که به معنای «گشودگیِ هوشمندانه» به افق‌های فکری نوجوان، «تحمل پرسش‌های چالش‌برانگیز» بدونِ واکنش دفاعی و «همراهی صبورانه» با فرایند دیرپایِ شکل‌گیری هویت عقلانی اوست تا فضایی امن برای خطاپذیریِ منطقی فراهم آورده و به‌جای سرکوب، به او فرصت داده شود تا از رهگذرِ تجربه زیسته و گفتگوهای افقی، تدریجاً به عقلانیتی پخته، متعهد و مبتنی بر انتخابِ آزادانه و مسئولیت‌پذیر دست یابد. به لحاظ شناختی در این روش می‌پذیریم که ممکن است نوجوان به نتایجی متفاوت از ما برسد مشروط بر آنکه استدلال معقولی را عنوان نماید و به لحاظ اخلاقی، لحن و بیان و زبان بدن خود را منطبق بر اصول اخلاقی و حفظ حرمت شخصیت نوجوان تنظیم می‌کنیم تا نوجوان آزادی را در درون حدودِ معقول تجربه کند و به لحاظ عاطفی نیز در هنگام گفتگو، خشم، سرخوردگی و افراط در شور و شوق را تحمل کرده و به‌جای تنبیه یا طرد، به او فرآیند ابراز صحیح احساسات را نشان می‌دهیم و به لحاظ روش‌شناختی به مسیرهای یادگیری متفاوت می‌اندیشیم و به لحاظ زمانی با تکیه بر این باور که بلوغ عقلانی فرآیندی تدریجی و همراه با پسرفت‌های موقت است، برای رسیدن به نتیجه عجله نمی‌کنیم.

۳-٤. تجاهل و تغافل؛ از نشانه‌های تعقل[۱] و شرط همزیستی و معاشرت سالم[۲] و زمینه‌ساز حفظ کرامت نوجوان است تا پرده حیاء او فرو نریزد و پرده دری نکند[۳] و به سبب مؤاخذه و سرزنش به دام لجاجت نیفتد[۴]، به‌ویژه آنکه در جریان تکامل مغز نوجوان میان دو سیستم لیمبیک و کورتکس پره فرونتال اوتقارن زمانی وجود ندارد و این عدم تقارن زمانی زمینه‌ساز تمایل او به خطرپذیری و انجام رفتارهای تکانشی، هنجارشکن و خطرناک است (مدینا، ۱۴۰۰، ترجمه نظری:۸۸-۸۹). این روش با ایجاد فضای امن عاطفی و توجه به این حقیقت که در بسیاری از موضوعات، نوجوان جاهلِ قاصر بوده نه مقصر، به‌جای مؤاخذه و سرزنش و تذکر مکرر که آفت تربیت هستند، در سیری مرتبه‌مند، نوجوان را به سمت رشد عقلی و فعال سازی واعظ من نفسه‌اش سوق می‌دهد. در استفاده از این روش بایستی به این نکته توجه نمود که تغافل و تجاهل مربوط به اشتباهات سهوی و یا خطاهایی هستند که هنوز به مرز جرم و گناه سنگین نرسیده‌اند (مکارم شیرازی،۱۳۷۷، ج ۲: ۳۳۲) و یا نوجوان پرده دری ننموده و احتمال پشیمانی و ندامت از ارتکاب خطا در او می‌رود و یا به این دلیل خطای خود را پنهان می‌سازد که قصد تکرار آن را ندارد.

---

۱. «لا حلم کالتغافل و لا عقل کالتجاهل»(محمدی ری شهری، ج ۹، ح ۱۵۲۲۴:۴۳۷۴).

۲. «صَلاحُ حالِ التّعایُشِ والتّعاشُرِ مِلءُ مِکیالٍ ثُلثاهُ فِطنَةٌ وثُلثُهُ تَغافُلٌ» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق.، ج ۷۵: ۲۴۱).

۳. «مَنْ هَانَتْ عَلَیْهِ نَفْسُهُ فَلاَ تَأْمَنْ شَرَّهُ»

۴. «إیّاکَ أن تُکرِّرَ العَتبَ؛ فإنّ ذلکَ یُغری بالذّنبِ و یُهَوِّنُ العَتبَ.

٤-٤. تبیین تمایز اعمال نجات‌دهنده از بیهوده و هلاک‌کننده

مطابق با آیات ۲۹ حجر، ۳۰ بقره و ۷۲ احزاب، انسان، خلیفه و جانشین خداوند و امانت‌دار ولایت الهی، ولایت اهل‌بیت (ع) و استعدادِ استکمالِ به حقایق دین حق از طریق علم به آن حقایق و عمل به آن‌ها است (طباطبائی،۱۳۷۸، ترجمه موسوی، ج ۱۶: ۵۲۵-۵۲۷؛ مکارم شیرازی،۱۳۷۴، ج ۱۷: ۴۵۳-۴۵۶). بر این مبنا و «مستخلف بودن انسان»، فعلیت یابی این استخلاف منوط به آشنایی و فهم و «تعلیم اسماء و صفات الهی» چون حیات، علم، قدرت، اراده و اختیار، عدل و... در قرآن کریم با عقل نظری و عمل بر محور آن‌ها و حرکت به‌سوی این صفات با عقل عملی به‌عنوان یک هدف مهم تربیت عقلی است تا از گذر این حرکت، حرکت به‌سوی خداوند محقق شود و آدمی امیر نفس خویش شود (طباطبائی، ۱۳۷۸، ج ۲۰: ۴۰۱؛ جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۱۴: ۱۱۶-۱۱۷ و ۲۸۰-۲۸۲، ۲۹۳) و عقل خویش را در دو ساحت نظر و عمل فعال ساخته، علم، حکمت، حیات و عزت بیابد.

مبتنی بر این مبنا و هدف، باید التزام به اصل «تدبر در مفاهیم و تمثیلات و قصص قرآن کریم» در نوجوان پی‌جویی شود تا به بیان امام باقر ع، آیات وحی را داروی دردهای خود ببیند و از قرآن کریم برای درمان دردهای خود استفاده کند (ابن‌بابویه، ج ۱: ۱۴۲) چراکه «اَلْقُرْآنُ هُدًى مِنَ اَلضَّلاَلِ وَ تِبْيَانٌ مِنَ اَلْعَمَى وَ اِسْتِقَالَةٌ مِنَ اَلْعَثْرَةِ وَ نُورٌ مِنَ اَلظُّلْمَةِ وَ ضِيَاءٌ مِنَ اَلْأَحْدَاثِ وَ عِصْمَةٌ مِنَ اَلْهَلَكَةِ وَ رُشْدٌ مِنَ اَلْغَوَايَةِ وَ بَيَانٌ مِنَ اَلْفِتَنِ وَ بَلاَغٌ مِنَ اَلدُّنْيَا إِلَى اَلْآخِرَةِ وَ فِيهِ كَمَالُ دِينِكُمْ وَ مَا عَدَلَ أَحَدٌ عَنِ اَلْقُرْآنِ إِلاَّ إِلَى اَلنَّارِ»(کلینی، ۱۳۷۰، ترجمه کمره ای، ج ۶: ۳۹۱) و مبتنی بر این اصل، به «تبیین تمایز اعمال نجات دهنده از بیهوده و هلاک کننده» برای نوجوان بپردازیم تا از گذر آشنایی با این منظومه تبیینیِ عمل و تبیین تمایز میان آن‌ها بتواند به تشخیص مصادیق هر یک از این اعمال و بررسی رابطه و نمودار علّی آن‌ها و اثر تکوینی و وضعی هر عمل دست یازد و با آراسته‌شدن به اعمال نجات دهنده و دوری از اعمال بیهوده و هلاک‌کننده، بذر حکمت و قول و فعل متکی به خرد در او جوانه زده و به تدریج شکوفا شود.

اعمال نجات‌دهنده اعمالی هستند که کارکرد تکوینیِ هدایتگر دارند و عقل نظری را به سمت کشف نظام أحسن، تدبر در خلقت، ذکر و تفقه در دین می‌برند و توأمان عقل عملی را به ملکات فاضله مانند صدق، امانت، عدل و انصاف، شکر، رأفت و مهربانی، خویشتن‌داری، صبر، حیا و میانه‌روی مزین می‌کنند و شاکله متربی را اندک‌اندک بر محور عبودیت و مسئولیت بازسازی می‌نمایند. در این راستا مربیِ نوجوان با بیان تمثیلاتی مانند نور (نور:۳۵)، عنکبوت (عنکبوت:۴۱)، چوب‌های خشک (منافقون:۴)، چوپان و گوسفندان (بقره: ۱۷۱)، الاغ بارکش

(جمعه:۵)، آب زلال و کف روی آب (رعد:۱۷) و... در قرآن، نوجوان را به مقایسه و کشف روابط علّی وادارد تا او ساخت پل معنایی میان مدلول اول (الاغ بارکش) و مدلول ثانوی (عالم بی‌عمل) را فرابگیرد و استدلال استعاری، عقلی و تفکر تمثیلی‌اش تقویت گردد و با ابتناء بر قصص قرآنی چون عاقبت قوم عاد، ثمود، ایکه، سبأ، نوح، لوط و بنی‌اسرائیل، مدام نوجوان را به توقف و تمرکز واداشته تا از سطح داستان عبور کرده و مبتنی بر الگویی از پرسشگری و تفکر تحلیلی و عاقبت‌اندیشی، به‌جای دانش‌اندوزی، صاحب معرفت عمیق شود زیرا علمی که موجب رشد فهم نشود و قرائت آیاتی که در پس آن تدبّری نباشد، خیری ندارند و منتج به رشد عقلی و معرفت افزایی نمی‌شوند (مجلسی،۱۳۶۳، ج ۱: ۳۶). براین اساس اعمال بیهوده نیز اعمالی مانند اعمال ریاکارانه، اشتغال به سرگرمی‌ها، تکیه بر شبه علم و خرافات به‌جای علم‌آموزی، پرخوری، پرخوابی، پرحرفی، استفاده بی‌هدف از شبکه‌های اجتماعی، نیکی به کسی که شایستگی ندارد و... هستند که کارکرد حبط و بی‌اثری تکوینی دارند و به‌واسطه اتکا بر ظن و گمان و وهمیات و شبه‌علم، در بعد عقل نظری، شناخت را مختل نموده و مانع از کشف نظام علّی و سنت‌های الهی می‌شوند و در بعد عملی عقل، موجب اتلاف توان و زمان متربی نوجوان می‌شوند.

اعمال هلاک‌کننده نیز اعمالی مانند دروغ‌گویی، کینه‌توزی، بی‌عفتی، خودخواهی و تکبر، خودپسندی، سرکشی، خشونت، هواپرستی، خودفروشی و... هستند که کارکرد تخریب ساختار وجودی در دو ساحت فردی و اجتماعی را دارند و در بعد عقل نظری حجاب‌های ضخیم بر قلب و عقل و فهم ایجاد می‌کنند و به بیان آیه ۷ بقره و ۲۳ جاثیه و ۴۶ حج و ۲۶ احقاف، کارکرد شناختی و ادراکی و تشخیصی قلب و سمع و ابصار را مختل می‌سازند و در بعد عقل عملی، با نهادینه‌سازی رذائل اخلاقی و جنود جهل، وجود فرد را از درون متلاشی ساخته و روابط فردی و اجتماعی را درگیر لطمات و آسیب‌ها می‌کنند و به تعبیر آیات قرآن سقوط و عذاب تکوینی را زمینه‌سازی می‌کنند.

٤-٥. نشان دادن دلیلِ حکم

معرفت دینی و شناخت حقایق به بیان آیه ۲۵۶ بقره، در تمامی مراحل با دلایل عقلی قابل استدلال است و نیازی به اجبار و اکراه ندارد زیرا شالوده دینداری بر ایمان و یقین استوار بوده و راهی جز منطق و استدلال نمی‌تواند داشته باشد آن‌چنان‌که در دین اسلام حتی پدر برای تغییر عقیده فرزند خویش مجاز به استفاده از جبر و تحمیل و فشار نیست (طباطبائی، ۱۳۷۸، ترجمه موسوی، ج ۲: ۲۷۹-۲۸۰). بر این مبنا «تحول معرفتی ثمره آگاهی و تبیین رشد از غیّ است» و برای دستیابی به این تحول معرفتی بایستی در قالب یک هدف تربیتی، «تعلقات نوجوان به سمت

دنیای ممدوح[۱] هدایت شود» زیرا در امر هدایت، تعلقات قلبی و دلبستگی‌ها وگرایش‌های نفسانی نیز دخیل هستند و آدمی هم رتبه چیزی می‌شود که به آن تعلق دارد[۲]. بدین ترتیب تحول معرفتی در دوره نوجوانی نتیجه برهم کنش علم وآگاهی و تعلقات، آرزوها و دلبستگی‌های نوجوان است.

براین اساس ضرورت دارد برای «تنظیم تعلقات و دلبستگی‌های نوجوان بر مبنای حق»، از جدال باطل پرهیز نموده و «مرز میان جدال أحسن از غیر آن را بشناسیم و برای نوجوان تبیین نموده، اِعمال کنیم» بدین معنا که از هر سخنی که مخاطب را بر رد دعوتش تهییج می‌کند و او را به عناد و لجبازی واداشته و به غضبش می‌اندازد پرهیز کنیم، مقدمات کاذب را بکار نبرده و از بی‌عفتی در کلام، سوءتعبیر، فحاشی، توهین به دلبستگی‌ها وگرایش‌های او اجتناب ورزیم (طباطبائی،۱۳۷۸، ترجمه موسوی، ج ۱۲: ۵۳۵-۵۳۶) و زمینه به کار گرفتن و رشد عقل عملی و نظری را فراهم کنیم. براین اساس جدال أحسن از منظر عقل نظری، مستلزم استدلال برهانی و دفع شبهه با دلیل روشن است و از سوی عقل عملی، مستلزم حسن خلق و صبر و احترام به کرامت نفس نسبت به طرف مقابل و به نوجوان می‌آموزد که انعطاف در برابر برهان و دوری از مراء و لجاجت نه ضعف که زاینده قوت معرفتی و اخلاقی است.

مبتنی بر این اصل و «تبیین و اعمال مرز جدال احسن از غیر آن» بایستی از روش «بیان حکم و ارائه و نشان دادن دلیل آن» به نوجوان بهره ببریم. نمونه صحیح استفاده از این روش را می‌توان در مواجهه لقمان با فرزند نوجوانش مشاهده نمود. وی در قامت یک مربی تراز قرآنی برای نوجوان با بیان حکمِ «به تعریف و تمجید و یا مذمت و بدگویی مردم توجه نداشته باش، زیرا تو قدرت نداری همه دل‌ها را متوجه خودسازی» به نوجوان خود، در پاسخ به این پرسش که چگونه؟ این را به من نشان بده تا مقصود را دریابم»، چهارپای خود را به‌عنوان مرکب سواری برداشته و پسر نوجوان خویش را همراه خود کرد و چهار موقعیت را در پیاده و سواره حرکت کردن با مرکب در موقعیت عینی و واقعی و در مواجهه با گروه‌های مختلف مردم پیش چشم نوجوان خود آورد و درنهایت از فرزند خویش پرسید: «شنیدی که گروه‌های مختلف مردم چه گفتند؟ ما هر کاری کردیم مورد اعتراض آن‌ها قرار گرفت! اکنون متوجه مدح و ذمّ مردم مباش و فقط خداوند را در نظر بگیر و هر چه محل

---

۱. «دنیا برای کسی که گفتارش را راست انگارد، سرای راستی است و برای کسی که حقیقت آن را دریابد، سرای عافیت است و برای کسی که از آن برای آخرتش توشه برگیرد، سرای توانگری است و برای کسی که از آن پند پذیرد، سرای اندرز و موعظه است. دنیا نمازگاه دوستان خداست، مصلای ملائکه خداست، محل نزول وحی خداست، بازارگاه دوستان خداست که در آن کسب رحمت کنند و سودشان بهشت است»(خمینی، ۱۳۹۰: ۱۲۱).

۲. «اَلمَرءُ یطیرُ بِهِمَّتِه» (مجلسی،۱۴۰۳ ق، ج ۱۸: ۳۸۰)

رضای اوست انجام بده و به سخنان مردم اعتنایی نداشته باش و اگر می‌خواهی در دنیا و آخرت سعادتمند باشی رضایت خداوند متعال را در نظر بگیر»(مجلسی،۱۴۰۳ ق، ج ۶۸: ۳۶۱).

بدین ترتیب، برای فعلیت‌بخشی توان عقلی و تشخیص درست از نادرست، حق از باطل و حسن از قبح برای نوجوان، با فراروی از گفتگوی منفصل از تجربه گری، باید به ارائه دلیل و نشان دادن حکمت مستتر پشت کلمات برای او اقدام کرده و در بستر یادگیری مشاهده‌ای و تجربه به تبیین دقیق دلیلِ حکم، پرداخت.

٤-٦. إختبار قبل اختیار و ٤-٧. تبیین تمایز میان استقلال و استکبار

گرچه خداوند با ذکر تعابیری همچون «و هدینه النّجدین»(بلد:۱۰) و «إنّا هدینه السبیل إمّا شاکراً و إمّا کفورا»(انسان:۳) بر ویژگی انتخاب‌گری و اختیارمندی انسان مهر تأیید می‌زند ولیکن این ویژگی در دوره نوجوانی تحت تأثیر سه مؤلفه زیستی (تغییرات هورمونی و بلوغ مغزی)، روانی (هویت‌یابی و خودآگاهی) و اجتماعی (مرجعیت زدایی و همسال محوری) وضعیتی می‌یابد که در آن نوجوان نه کاملاً منفعل و نه کاملاً مستقل است و در واکنش به محرک‌های درونی مانند تکانه‌های عاطفی و پرسش‌های هویتی و بیرونی مانند فشار گروه و انتظارات خانواده انتخاب‌گری‌اش شکل می‌گیرد. بدین معنا نوجوان فاعل اراده‌مند و انتخاب‌گری است که «اختیاری سیال و در حال تکوین» دارد و به‌سوی اختیارمندی و عاملیت پایدار می‌رود. بر این مبنا و برای تکوین این اختیارمندی سیال، با تکیه بر آیه ۲۱۶ سوره بقره به‌عنوان هدف تربیت عقلانی، نوجوان باید مرز میان درستی و نادرستی با امر خوشایند و ناخوشایند را فهم کند چراکه خوشایندی معیار خطاپذیری است و گاه ناخوشایندی‌ها، درست و خیر و گاه خوشایندی‌ها، نادرست و شرّخیز هستند. به همین دلیل باید «دلبستگی‌ها و تعلقاتش نوجوان را بر مبنای حق و تعلقات سازنده تنظیم نمود» تا در انتخاب‌گری و تصمیم‌گیری در تله پیامدهای تلخ و خسران زا گرفتار نیاید. تحقق این هدف مستلزم التزام به اصل «پرورش توأمان جزم و عزم» است یعنی هم نیازمند برخورداری از علم و آگاهی و بینش صحیح است (مربوط به عقل نظری) و هم کنترل تمایلات، کشش‌ها و گریزها و حبّ و بغض‌ها را می‌طلبد (مرتبط با عقل عملی)(جوادی آملی،۱۳۹۵: ۳۲۶-۳۲۷؛ تهرانی،۱۳۹۴: ۳۴) و دو عامل مؤثر بر این عزم و جزم، «إختبار قبل از اختیار»(طباطبائی،۱۳۷۸، ترجمه موسوی، ج ۱۶: ۳۳۶) و «تبیین تمایز میان استقلال و استکبار» در فرآیند تربیت عقلانی نوجوان به‌عنوان روش هستند.

۴-۶. إختبار قبل اختیار

انسان در دوره نوجوانی به گروه‌های دوستی تمایل پیدا می‌کند و در این فرآیند طبیعی به دنبال همانندی با

همسالان و تلاش برای کسب مقبولیت در این گروه‌ها است. در بستر این ارتباط و الگوبرداری از گروه دوستی و شیفتگی نسبت به دوستان، نظام باوری، ارزش‌ها و الگوهای رفتاری نوجوان و گرایش‌های او شکل‌گرفته و تعمیق می‌یابد آن چنانکه می‌تواند مسیر جزم و عزم، همت و اراده عملی او را دگرگون سازد؛ به‌عبارت‌دیگر هم‌نشین تعیین‌کننده مسیر حرکت وجودی و تصمیم‌گیری عملی نوجوان است و به همین دلیل در روایات از تمثیلاتی چون مشک‌فروش برای دوست خوب و آهنگر برای دوست بد استفاده شده است[1] و هویت ایمانی انسان به دوستان او گره‌خورده؛ «اَلْمَرْءُ عَلَی دِینِ خَلِیلِهِ» و به همین دلیل از ضرورت ارزیابی بینشی و گرایشی در فرآیند انتخاب دوست و شکل‌گیری این رابطه عاطفی سخن به میان آمده است؛ «فَلْیَنْظُرْ أَحَدُکُمْ مَنْ یُخَالِلُ»(مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۷۱: ۱۹۲). برای نمونه خداوند در آیات ۴۲ و ۴۳ هودبا طرح داستان کنعان و حضرت نوح ع، تکبر و لجاجت و کوتاه فکری پسر پیامبری الوالعزم را پیامد هم‌نشینی با بدان می‌خواند آن چنانکه تمایلات و حبّ و بغض‌ها و کشش‌ها و گریزهایشان، بینش و آگاهی کنعان را تحت‌الشعاع قرار داده و نصایح و اندرزهای مربی دلسوز را بی‌اثر کرده و منجر به جهالت علمی و عملی و ضلالت و گمراهی کنعان می‌شود. بدین ترتیب در فرایند تربیت عقلانی و پرورش توأمان جزم و عزم نوجوان، باید برای او از بایسته‌های انتخاب دوست سخن گفت و به او معیار و ملاک داده، مهارت «إختبار قبل اختیار» و «إختبار قبل الرفاقه» را در سه بعد اعتقادی، عملی و نفسانی آموخت.

قانون الهی در هم‌نشینی در بعد اعتقادی مبتنی بر آیه ۲۸ کهف[2]، تمرکز بر یاد خدا در زندگی است بدین معنا که شخصی که برای هم‌نشینی برمی‌گزینیم بر محور خداپرستی (نه دنیاطلبی) زندگی کند، ناهی از ظلم و مرزشکنی و کمک‌کار و یاور در نیکی‌ها و احسان گفتاری و رفتاری باشد (آمدی،۱۳۷۹، ترجمه رسولی محلاتی، ج ۱: ۶۴۵) و در بعد عملی، فاسق و طعنه زننده به دین و اهل لهو و لعب و بی‌بندوباری نباشد (انعام:۷۰)، در بعد نفسانی نیز چون او را عصبانی و خشمگین کنیم، در عرصه گفتار و رفتار از حق به باطل کشانده نشود، شهوت مال و پول نداشته باشد و پایبند به حلال و حرام الهی باشد و در سختی‌ها و هم‌سفرگی و مسافرت سنجیده شده (عیون الحکم و المواعظ:۳۵۴) و شرور، احمق، بخیل، ترسو و دروغگو نباشد (شیخ صدوق، ج ۱: ۲۴۴).

---

۱. «مَثَلُ الجَلیسِ الصّالِحِ والجَلیسِ السّوءِ کمَثَلِ صاحِبِ المِسکِ وکیرِ الحَدّادِ؛ لا یَعدَمُکَ مِن صاحِبِ المِسکِ إمّا تَشتَریه أو تَجِدُ ریحَه، وکیرُ الحَدّادِ یُحرِقُ بَدَنَکَ أو ثَوبَکَ، أو تَجِدُ منه ریحًا خَبیثَةً»

۲. «وَلَا تَطْرُدِ الَّذِینَ یَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِیِّ یُرِیدُونَ وَجْهَهُ مَا عَلَیْکَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَیْءٍ وَمَا مِنْ حِسَابِکَ عَلَیْهِمْ مِنْ شَیْءٍ فَتَطْرُدَهُمْ فَتَکُونَ مِنَ الظَّالِمِینَ»

٤-۷. تبیین تمایز میان استقلال و استکبار

با ابتناء بر اقتضائات رشدی و روانی دوره نوجوانی مانند نقصان در شناخت و تعریف ذهنی نادرست از مفاهیم، رشد شناختی ناقص به سبب نقصان در پیش‌بینی پیامدها، دوقطبی اندیشی و همه یا هیچ دیدن مسائل و حساسیت هویتی و نیاز شدید به کسب هویت مستقل، نوجوان مرز تمایز مفهومی استقلال‌طلبی با تکبر و خودرأیی را نمی‌شناسد و اختیار را که بزرگ‌ترین سرمایه انسانی اوست در مسیر انحراف بکار برده و به‌جای پایبندی به اصول اراده مسئولانه، به تعصب و لجاجت و خودبرتربینی می‌رسد. این مسئله زمانی تشدید می‌شود که نوجوان تمایز خودمالکی و خدامالکی را نیز به‌درستی ادراک نکرده و بر سبیل خودمالکی حرکت نماید. به همین سبب در روایات تأکید شده که مرحله اول نوجوانی دوره عبودیت، اطاعت و مرحله دوم آن دوره ملازمت و مشاورت است و این یعنی که تربیت در اوایل نوجوانی باید بر پایه مدیریت طبیعت و غرایز نوجوان و کاستن از وابستگی و اتکای او به والدین از طریق آداب آموزی، تمرین خدمت و تبعیت از کار کردن والدین باشد به‌نحوی که آنچه نوجوان بر انجامش توانمند است به او حواله شود و والدین به دیگر امور بپردازند و با نزدیک شدن نوجوان به اواخر نوجوانی، نوجوان در حل مسائل زندگی ورود پیدا کند و قوانین زندگی و مسئولیت خانوادگی و اجتماعی را تجربه نماید؛ چراکه در منظومه روایات تربیتی، بر وادارسازی به انجام کارهای مختلف و سختی دادن تدریجی فرزندان (حرّ عاملی،۱۴۰۹ ق.، ج ۲۱: ۴۷۹) و مشغول سازی و نهی از تنهایی و بیکاری[1] و راحت‌طلبی و تنبلی‌شان توصیه شده است؛ بنابراین، با گذر از اوایل نوجوانی، نوجوان از مرحله تبعیت و فعالیت منطبق بر پذیرش رأی بزرگ‌تر، به مرحله انجام امور شخصی به‌صورت مستقل و سپس شرکت در امور اجتماعی و جمعی سوق می‌یابد و اگر در این میانه بین نوجوان و والدین اختلاف‌نظری ایجاد شود، والدین به‌صورت مستدل و مستند نظر نهایی را بیان می‌کنند تا بر دامنه تجربه گری نوجوان افزوده شود، عقل مسموعش تقویت گردد و بستر استقلال یابی کامل او فراهم شود، ضمن اینکه والدین در این فرآیند بایستی معطوف به نیازهای آینده نوجوان اقدام به تعریف فعالیت‌های مشترک بنمایند؛ «أولَی الأشیاءِ أن یَتَعَلَّمَهَا الأحداثُ الأشیاءُ الّتی إذا صاروا رِجالاً احتاجوا إلَیها»(محمدی ری شهری و غلامعلی،۱۳۸۴: ۶۸) تا نوجوان از حالت تبعی به استقلالی و از موقعیت عدم استطاعت به استطاعت برسد.

در سیره عملی نبی خاتم ص و سیاق حکمرانی ایشان نیز توجه به نوجوانان به‌ویژه دوره پایانی نوجوانی

---

۱. «انّ اللّهَ عزّ وَ جَلّ یبْغِضُ الْعَبْدَ النَوّامَ الْفارِغَ»(حر عاملی،۱۴۰۹ ق، ج ۱۲: ۳۶)، «نَفْسُک انْ لَمْ تَشْغَلْها شَغَلَتْک»(تنبیه الخواطر، ج ۲: ۱۳۴)، «کَثْرَةُ النَوْمِ مَذْهَبَةٌ لِلدّینِ وَ الدّنْیا»(حرعاملی،۱۴۰۹، ج ۱۲: ۳۶).

مشهود است و تغییر رویکرد مسئولیت سپاری به نوجوانان از حیطه فردی به جمعی و از حالت تبعی به حالت استقلالی و خودمختاری مسئولانه وجود دارد. پیامبر خاتم ص در دو دوره حساس حیات سیاسی دین اسلام؛ یعنی قبل از هجرت به مدینه و قبل از وفات، این تغییر رویکرد و نگاه به نوجوان را به تصویر می‌کشند و مسئولیت سپاری و مشاورت دوره نوجوانی پایانی را معطوف به عمل اجتماعی می‌سازند و با به‌کارگیری دو نوجوان به نام‌های مصعب ابن عمیر و اسامه بن زید، مصعب را به‌عنوان اولین نماینده و مبلغ رسمی اسلام به شهر مدینه می‌فرستند تا مردم این شهر را با قرآن و تعالیم اسلام آشنا کند تاجایی‌که او با مسلمان کردن اقشار مختلف مردم به‌ویژه نوجوانان و جوانان، اولین نماز جمعه شهر مدینه را برگزار می‌کند و بزرگان مدینه به دست او مسلمان می‌شوند (محمدی ری‌شهری و غلامعلی،۱۳۸۴:۵۸-۶۰). اسامه بن زید نیز درحالی‌که ۱۸ سال بیشتر نداشت، قبل از وفات حضرت به فرماندهی لشگر مسلمانان منصوب می‌شود تا ایشان را در جنگ با امپراطوری روم راهبری نماید ولیکن با اعتراض برخی صحابه روبرو می‌شود و پیامبر ص در مواجهه با این اعتراض با خشم به منبر رفته و اسامه را محبوب‌ترین نزد خود می‌خواند (محمدی ری شهری و غلامعلی،۱۳۸۴:۶۲).

بنابراین، مدیریت تدریجی، مرحله‌ای و گفتگومحورِ فرآیند تفویض مسئولیت و مشخص کردن خطوط قرمز همراه با فرصت‌دهی متناسب با سن و توان برای تجربه‌آموزی در چارچوب خطای کنترل‌شده، نوجوان را به ادراک صحیحی از پیامدهای طبیعی کم‌تجربگی‌ها و کاستی‌های خویش می‌رساند و اگر در این مسیر، نظارت، تلفیقی از آگاهی دادن و راهنمایی هدفمند با مؤلفه‌های مدارا، صفح، تغافل سنجیده باشد، بازشناسی مرز میان استقلال‌طلبی سالم و خودرأیی برای نوجوان میسر شده؛ و این‌گونه، نه استقلال‌طلبی او سرکوب می‌شود و نه به تسلیم والدین و مربیان در برابر استکبار و خودرأیی نوجوان منجر می‌گردد، بلکه خودمختاری مسئولانه در نوجوان شکل‌گرفته و شخصیت قابل اتکایی می‌یابد.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

نوجوانی دوره‌ای مهم در حیات زندگی انسان محسوب می‌شود و همان‌گونه که پیش‌ازاین در بخش شبکه ارتباطی نوجوان در آیات و روایات بحث شد و براساس یافته‌های چهار مرحله تحلیل مفهوم شناختی نوجوانی در قرآن و روایات و ویژگی‌های احصاء شده از بخش نوجوانان الگو در آیات قرآن کریم و بررسی ویژگی‌های نوجوانی در روایات موثق سبع السنین، نوجوانی با مفاهیم متعددی همچون «فتی، یافع، مراهق، شاب، ولد، حدث، غلام، بالغ و بلغ أشد، لهو، زینت» در قرآن و روایات مورد اشاره قرار گرفته است. ابتدای این دوره به‌صورت دقیق مشخص نیست و به تسامح و با تکیه بر بلوغ جسمی و جنسی ۱۱ و ۱۲ سالگی به‌عنوان آغاز دوره نوجوانی در

نظرگرفته می‌شود ولیکن در باب انتهای نوجوانی به‌صراحت و مبتنی بر روایات موثق بحث شده در مقاله می‌توان از ۲۱ سالگی سخن گفت. ضمن اینکه این دوره براساس یافته‌های نوجوانان الگو در قرآن کریم دارای ۳۰ ویژگی و شاخصه اساسی «تفکر مشاهده‌ای، تفکر پرسشی و پرسشگری هدفمند، نشانه‌شناسی، استدلال منطقی، جوانمردی، خویشتن‌داری، تلاش برای رسیدن به اهداف بزرگ، قاطعیت، مقاومت، شجاعت و خطرپذیری، صراحت در ابراز نظر، پاک‌دامنی، استحکام جسمانی و نیروی بدنی، استحکام روحانی و معنوی، صبر و توکل در ابتلائات، صداقت، نقش‌آفرینی اجتماعی، احساسات پرشور و خروش، جوانمردی، قلب و روح مستعد پذیرش نور حق و حق‌طلبی، عفت ورزی، عبودیت، شناخت و معرفت پروردگار، خودسازی و مراقبه نفس، ایمان آگاهانه، انتخاب‌گری، نیکوکاری، دوری از تعصبات و تقلید کوکورانه، استقلال‌طلبی، استعداد پذیرش نعمت‌های علم (آگاهی و دانش بری از جهل) و حُکم (عقل و فهم و توان داوری صحیح)» است و مبتنی بر تفسیر آیه ۲۰ سوره حدید دارای دو خصیصه ذاتی تمایل به سرگرمی و علاقه‌مندی به خودآرایی، تبرج و تجمل است.

این دوره در منظومه قرآنی و روایی متشکل از چهاربلوغ تکلیف (بلوغ در امر عبادات و حدود و دیات و مجازات‌های اجتماعی و استقلال مالی یتیم)، بلوغ در ازدواج (توان فهم ازدواج و شکوفا شدن قوه حیا و فهم جنسیت و تمایز بین جنس مخالف و واکنش نسبت به آن و مسائل مربوط این مسئله، نه ضرورتاً ازدواج)، بلوغ و عقلِ تکلیف (تحقیق در رابطه با هست‌ها و نیست‌ها، بایدها و نبایدها، تمییز و تشخیص خوبی از بدی و درستی از نادرستی و ثبت حسنات و سیئات) و بلوغ قصد و عزم بوده و دارای دو مرحله نوجوانی اول و نوجوانی پایانی با ویژگی‌های اطاعت و علم و ادب‌آموزی و تبعیت از والدین و مسئولیت‌پذیری فردی در مرحله اول و انتقال نظام ارزشی و باوری خانواده و آموختن قوانین زندگی و معاونت و مشارکت جمعی و خودکاری و ابراز رأی مستقل با محدودیت کمتر در مرحله دوم است. در این دوره به‌واسطه تحولات زیستی و روانی و مغزی، رفتارهای پرخطری همچون خشونت، فرار از مدرسه و خانه، سرقت، خودکشی، رانندگی پرخطر، مصرف دخانیات و الکل و مواد مخدر، رفتارهای جنسی ناایمن دیده می‌شود و یکی از عوامل مهمی که زمینه‌ساز بهزیستی نوجوان و سلامت اطرافیان او و تحفظ نوجوان از انواع خطرها می‌شود، پرورش نیروی عقلی و فعلیت‌بخشی به توان عقلی نوجوان مبتنی بر منظومه قرآنی و روایی است. ازاین‌جهت در بخش دیگر این مقاله برای دستیابی به روش‌های کاربست تربیت عقلانی در دوره نوجوانی مبتنی بر قرآن و روایات اقدام به استنتاج چهار مبنا، چهار هدف، چهار اصل و هفت روش نمودیم که عبارت هستند از؛ «تناسب میان ابزارهای معرفتی با مراتب تحول شناختی متربی، انسان، مستخلف خداوند، تحول معرفتی ثمره آگاهی و تبیین رشد از غیّ و اختیارمندی سیال و در حال تکوین» به‌عنوان

مبنا، «تحفظ کرامت متربی، تعلیم اسماء و صفات الهی، هدایت تعلقات نوجوان به سمت دنیای ممدوح و تنظیم دلبستگی‌ها و تعلقات بر مبنای حق» به‌عنوان اهداف، «مرحله بندی رشد معرفتی متناظر با رشد وجودی، تدبر در مفاهیم و تمثیلات و قصص قرآن کریم، تبیین مرز جدال أحسن از غیر آن برای نوجوان و پرورش توأمان جزم و عزم» به‌عنوان اصول و «صفح، مدارا، تجاهل و تغافل، تبیین تمایز اعمال نجات دهنده از بیهوده و هلاک‌کننده، نشان دادن دلیلِ حکم، إختبار قبل اختیار و تبیین تمایز میان استقلال و استکبار».

لازم به توضیح است که با توجه به پیشینه پژوهشی که در این مقاله مورد بحث و بررسی قرار گرفت، برخی مطالعات و پژوهش‌ها مانند پسندیده (۱۳۹۵) در موضوع شناسایی اعتبار روایات سبع السنین، تجملیان و همکاران (۱۴۰۲) در موضوع شناسایی ابعاد خرد در منابع اسلامی، رضائی و همکاران (۱۳۹۷) در موضوع بررسی اثربخشی قرآن کریم در تحفظ نوجوانان از رفتارهای پرخطر و محمدی احمدآبادی و همکاران (۱۴۰۵) در شناسایی رفتارهای پرخطر در نوجوانان ایرانی از غنای بیشتری برخوردار بوده و به تحقیق حاضر کمک نمودند. همچنین علی‌رغم وجود پژوهش‌های متعدد پیرامون موضوع پرورش خرد و عقل در انسان در منابع قرآنی و روایی، ولیکن تعداد پژوهش‌هایی که اختصاصاً این موضوع را با تمرکز بر دوره نوجوانی صورت داده باشند یافت نشد، علاوه بر اینکه در باب موضوع نوجوان شناسی و مفهوم شناسی تحلیلی این دوره و استخراج ویژگی‌های این دوره در قرآن کریم نیز به‌صورت جامع تحقیقی صورت نپذیرفته است. بدین ترتیب پژوهش حاضر تلاش نموده این خلأهای پژوهشی را پوشش داده و مرتفع نماید.

تعارض منافع

نویسندگان این مطالعه هیچ‌گونه تعارض منافعی در انجام و نگارش آن ندارند.

ORCID

Zainab Aghaei **https://orcid.org/0009-0000-7446-1553**
Saeed Beheshti **https://orcid.org/0009-0003-6192-3714**
Ahmad Salahshour **https://orcid.org/0000-0003-1382-2719**
Ebrahim Naeimi **https://orcid.org/0000-0002-2582-1273**
Maryam Bahraman **https://orcid.org/0000-0001-9279-1927**

منابع

قرآن کریم

آمدی، عبدالواحد (۱۳۷۹). *غررالحکم و دررالکلم*. (رسولی محلاتی، مترجم).۲ ج.تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

آمدی، عبدالواحد (۱۳۷۸). *غررالحکم و دررالکلم*. (شیخ‌الاسلامی، مترجم).۲ ج.قم: انصاریان.

ابن‌بابویه، محمدبن علی (۱۳۶۲). *الخصال*. قم: موسسه نشر الاسلامی.

ابن‌بابویه، محمدبن علی (۱۳۹۶). *معانی الأخبار*. تهران: صادق.

ابن‌بابویه، محمدبن علی (۱۴۰۴ ق/۱۴۱۳ ق). *من لا یحضر الفقیه*. (غفاری، محقق). قم: جامعه مدرسین.

ابن‌بابویه، محمدبن علی (بی‌تا). *الأمالی*. مؤسسه البعثه (کتابخانه مجازی مدرسه فقاهت).

ابن فارس، احمد (۱۴۰۴ ق). *معجم المقاییس اللغه*. قم: مرکز الاعلام الاسلامی.

ابن شعبه الحرانی (۱۴۰۴ ق.). *تحف العقول عن آل الرسول*. (غفاری، مصحح). قم: مؤسسه النشر الاسلامی لجماعه المدرسین.

احمدی، سیداحمد (۱۳۷۸). *روان‌شناسی نوجوانان و جوان*: شخصیتی، رفتاری، تحصیلی و... تهران: نخستین.

الحرالعاملی، محمدبن الحسن (۱۴۰۷ ق.). *وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*. (ربانی شیرازی، محقق). بیروت: دارإحیاء التراث العربی.

ایزوتسو، توشیهیکو (۱۳۷۸). *مفاهیم اخلاقی-دینی درقرآن مجید*. (فریدون بدره ای، مترجم). تهران: فروزان روز.

بستانی، فؤاد افرم (۱۳۸۹). منجد الطلاب فارسی-عربی، (بندرریگی، مترجم). تهران: اسلامی.

باقری، خسرو وهمکاران (۱۳۸۹). رویکردها و روش‌های پژوهش در فلسفه تعلیم و تربیت. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

باقری، خسرو (۱۳۸۷). درآمدی بر فلسفه تعلیم و تربیت ج.ا.ا.: اهداف، مبانی و اصول. ج ۱. تهران: انتشارت علمی و فرهنگی.

باقری ورکانه، محمدطاهر؛ باقری ورکانه، صدیقه و وفاییان، محمدحسین (۱۴۰۲). تعقل ورزی به‌مثابه عاملی بنیادین در تربیت اسلامی: رویکردی پیشگیرانه در دوره نوجوانی. *پژوهش در مشاوره کودک و نوجوان*،۱(۴)، ۳۱-۴۵. https://doi.org/10.22034/jrcac.2024.71560354

برک، لورا (۱۳۹۴/۱۳۸۷). روان شناسی رشد (از نوجوانی تا پایان). (سیدمحمدی، مترجم). ج ۲. تهران: ارسباران.

بیات، علی؛ رفیعی هنر، حمید و جهانگیرزاده، محمدرضا (۱۴۰۳). تدوین مدل فرآیندی خرد بر اساس منابع اسلامی: نظریه داده بنیاد. *فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی*، ۱۵(۵۷), ۱۳۷-۱۷۱. https://doi.org/10.22054/qccpc.2023.68657.2969

پسندیده، عباس (۱۳۹۵). روایات «سبع سنین» در فرزندپروری، گونه‌ها و تحلیل درونی آن‌ها. *فصلنامه علمی علوم*

حدیث.Ulum-i Hadth, 21(81), 3-24

تحریری، محمدباقر (۱۳۹۸). عروج عقل: شرح حدیث جنود عقل و جهل،۲ ج، قم: بوستان کتاب.

تجملیان، حمیده؛ افشانی، سیدعلیرضا؛ وزیری، سعید؛ باقری نوع‌پرست، خسرو (۱۴۰۲) ابعاد خردمندی از دیدگاه قرآن کریم و اصول تربیتی منتج از آن. *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*. زمستان ۱۴۰۲، شماره ۶۱. http://noo.rs/5iO1H.

تهرانی، مجتبی (۱۳۹۴). ادب الهی: تربیت مربی. تهران: مصابیح الهدی.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۵). تفسیر انسان به انسان. قم: اسراء.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷). دین‌شناسی. چ ۵. قم: اسراء.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۰). منزلت عقل در هندسه معرفت دینی. قم: اسراء.

حر عاملی، محمدبن حسن (۱۴۰۹ ق). وسائل الشیعه. تهران: دارالاسلامیه.

خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۷۶). گفت‌وشنود با جمعی از نوجوانان و جوانان.

خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۵). بیانات در دیدار با دانش‌آموزان شهر تهران.

دشتی، محمد (۱۳۸۶). *نهج البلاغه* حضرت امیرالمؤمنین (ع).نشر مجنون.

دیلمی، حسن بن محمد (۱۳۷۶). *ترجمه ارشاد القلوب دیلمی: ۵۴ مجلس در مواعظ و نصایح آیات خدا و احادیث پیامبر ص و ائمه ع*، قم: ناصر.

راغب الاصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ ق.). مفردات الفاظ القرآن. چ ۱. بیروت: دارالقلم.

راغب الاصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۹۵). مفردات الفاظ قرآن، (خداپرست، مترجم). چ ۳. قم: نوید اسلام.

رضائی، محمد؛ فرخی، نورعلی؛ دارابی، فردین؛ محمدی، جواد (۱۳۹۷). تأثیر تلاوت قرآن کریم بر میزان خطرپذیری نوجوانان در مقابل رفتارهای پرخطر. *فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی*، ۹(۳۵), ۷۹-۹۸ . https://doi.org/10.22054/qccpc.2018.28326.1710

روستا، سید مهدی، علوی، سید حمیدرضا و یاری دهنوی، مراد. (۱۴۰۴). مؤلفه‌های «خرد» و دلالت‌های آن‌ها در اصول تربیت دینی. علوم تربیتی از دیدگاه اسلام، ۱۳(۳۰)، ۳۹-۶۸ . https://doi.org/10.30497/esi.2025.247941.1917

روسو، ژان ژاک. (۱۳۸۹). امیل، (غلامحسین زیرک زاده، مترجم). تهران: قاصدک صبا.

زبیدی، محمد (۱۴۱۴ ق). تاج العروس من جواهر القاموس. بیروت: دارالفکر.

سارانی، مریم (۱۴۰۴). جایگاه نوجوانان در تعلیم و تربیت اسلامی، *یافته‌های پیشروان علوم تربیتی و آموزشی*، دوره ۲, شماره ۳، https://civilica.com/doc/2499138

سبحانی، جعفر (۱۴۲۱ ق). *مفاهیم القرآن: تفسیر موضوعی جامع*. قم: موسسه الامام الرضا (ع).

شرفی، محمدرضا (۱۳۸۳). *دنیای نوجوان*. تهران: موسسه منادی تربیت.

صفائی حائری، علی (۱۳۸۳). *نامه‌های بلوغ*. قم: لیله القدر.

طبرسی، فضل بن حسن (بی‌تا). *تفسیر مجمع‌البیان*، (نوری همدانی و همکاران، مترجم). تهران: فراهانی.

طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۲ ق). *مکارم الاخلاق*. قم: الشریف الرضی.

طوسی، محمدبن حسن (۱۳۶۴). *تهذیب الاحکام فی شرح المقنعه للشیخ المفید*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

طباطبائی، محمدحسین (۱۳۷۸/۱۳۷۴). *المیزان*. (موسوی همدانی، مترجم)، قم: انتشارات اسلامی.

فقیهی، علی نقی. (۱۳۹۸). ویژگی‌های زیربنایی روان‌شناختی فطری انسانی برای تربیت مطلوب در دوره نوجوانی؛ با تأکید بر دیدگاه اسلامی. *پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده*، ۷(۱۷)، ۷۵-۱۰۰. SID. https://sid.ir/paper/377798/fa

قرائتی، محسن (۱۳۸۳). *تفسیر نور*. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.

قرشی، علی اکبر (۱۳۷۱). *قاموس قرآن*.۷ ج.تهران: دارالکتب الاسلامیه.

کانون دانش‌پژوهان نخبه. *تربیت ماندگار*. تهران: تراث.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق)، *الکافی*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

مبشری، محمدتقی؛ مشعشع، فهیمه سادات (۱۴۰۰). مطالعه تطبیقی روایت سبع سنین با نظریات تربیتی،*فرهنگ در دانشگاه اسلامی*.سال یازدهم،تابستان ۱۴۰۰،شماره ۲ (پیاپی ۳۹)

ماسن، پاول هنری و همکاران (۱۳۷۲). *رشد و شخصیت کودک*، (مهشید یاسایی، مترجم). تهران: مرکز.

مجلسی، محمدباقر و دیگران (۱۴۰۳ ق). *بحار الأنوار*. ۱۱۱ ج. بیروت: دار إحیاء التراث العربی.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*.۲۸ ج.تهران: دارالکتب الاسلامیه.

محمدی احمدآبادی، سعیده؛ زندوانیان، احمد؛ برزگر بفروئی، کاظم؛ حسنی، حسین؛ کرمی، زهره (۱۴۰۵). مطالعه دیدگاه مدیران پیرامون ابعاد و مؤلفه‌های رفتارهای پرخطر دانش‌آموزان مدارس متوسطه: پژوهش داده‌بنیاد. *فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی*،۱۷(۶۷), ۱۸۷-۲۱۷ . https://doi.org/10.22054/qccpc.2026.84261.3408

محمدی ری‌شهری، محمد (بی‌تا)، *میزان الحکمه*.۱۴ ج.سایت مدرسه فقاهت.

محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۸۴)، *میزان الحکمه*.۱۴ ج.قم: دارالحدیث.

محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۷۸). *خردگرایی در قرآن و حدیث*. (مهریزی، مترجم). قم: دارالحدیث.

محمدی ری‌شهری، محمد؛ غلامعلی، احمد (۱۳۸۴). *جواهرالکلام للشباب*. قم: دارالحدیث.

موسوی، سیدنقی (۱۴۰۱). بررسی احادیث «سه‌هفت‌سال» از منظر فقه تربیتی، *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*. دوره ۳۰، شماره ۵۷، زمستان ۱۴۰۱، صفحه ۸۹-۱۱۵

نیچه، فردریش. (بی‌تا). *چنین گفت زرتشت*، (داریوش آشوری، مترجم)، تهران: آگه.

واعظ زاده خراسانی، محمد (۱۳۸۸). *المعجم فی الفقه لغه القران و سرّ بلاغتی*، مشهد: آستان قدس رضوی.

وایت، آلنس. ن (۱۳۷۵). *روان‌شناسی بلوغ و تربیت جنسی کودکان و نوجوانان*، (پروین قائمی و فضل‌الله شاهلویی، مترجم). تهران: پیام.

وندر زندن، جیمز (۱۳۹۹). *روان‌شناسی رشد ۱ و ۲*. (حمزه گنجی، مترجم). تهران: ساوالان.

هاشمی خوئی، میرزا حبیب‌الله (بی‌تا). *منهاج البراعه فی شرح نهج‌البلاغه*. (حسن‌زاده آملی و کمره‌ای، مترجم، میانجی، محقق).۲۱ ج، تهران: مکتب الاسلامیه.

References

Billington, R. A. (2026). *The hybrid lives of teens online. In Adolescence, Identity, and the Media* (Chapter 3). Taylor & Francis.

Jensen, D., Chen, J., Turner, J. A., Stephen, J. M., Wang, Y. P., Wilson, T. W., Calhoun, V. D., & Liu, J. (2026). Adolescent White Matter Maturation Mediates Epigenetic Associations With Cognitive Development. *Developmental neurobiology*, 86(1), e70000. https://doi.org/10.1002/dneu.70000

Paus, T. (2005). Mapping brain maturation and cognitive development during adolescence. *Trends in Cognitive Sciences*, *9*(2), 60–68. https://doi.org/10.1016/j.tics.2004.12.008

Rakhimova Zarina Uktamovna. (2025). The Transformative Journey of Adolescence: A Study of the Physical, Cognitive, *Emotional, and Social Changes During the Teenage Years*. https://doi.org/10.5281/zenodo.14960960

References [In Persian]

The Holy Qur'an

Āmedi, ʿAbd al-Wāḥid. (2000). *Gurar al-ḥikam wa durar al-kalim* [Pearls of wisdom and words of eloquence]. (Rasuli Maḥallati, Trans.). 2 vols. Tehran: Daftar-e Nashr-e Farhang-e Eslami. (In Persian).

Āmedi, ʿAbd al-Wāḥid. (1999). *Gurar al-ḥikam wa durar al-kalim* [Pearls of wisdom and words of eloquence]. (Sheikh al-Eslami, Trans.). 2 vols. Qom: Ansariyan. (In Persian).

Ibn Bābawayh, Muḥammad ibn ʿAlī. (1983). *Al-Khiṣāl* [The virtues]. Qom: Mo'asseseh-ye Nashr-e Eslami. (In Persian).

Ibn Bābawayh, Muḥammad ibn ʿAlī. (2017). *Maʿānī al-akhbār* [The meanings of reports]. Tehran: Sadeq. (In Persian).

Ibn Bābawayh, Muḥammad ibn ʿAlī. (1983/1992). *Man lā yaḥḍuruhu al-faqīh* [A book for those without access to a jurist]. (Ghaffari, Ed.). Qom: Society of Seminary Teachers. (In Persian).

Ibn Bābawayh, Muḥammad ibn ʿAlī. (n.d.). *Al-Amālī* [The dictations]. Mo'asseseh-ye al-Baʿthah (Virtual Library of the School of Jurisprudence). (In Persian).

Ibn Fāris, Aḥmad. (1983). *Muʿjam maqāyīs al-lughah* [Dictionary of the criteria of language]. Qom: Markaz-e Eʿlām-e Eslami. (In Persian).

Ibn Shuʿbah al-Ḥarrānī. (1983). *Tuḥaf al-ʿuqūl ʿan āl al-rasūl* [Gifts of intellect from the family of the Messenger]. (Ghaffari, Ed.). Qom: Mo'asseseh-ye Nashr-e Eslami, Society of Seminary Teachers. (In Persian).

Aḥmadi, Seyyed Aḥmad. (1999). *Psychology of adolescents and young people: Personality, behavior, education, and more*. Tehran: Nakhostin. (In Persian).

Al-Ḥurr al-ʿĀmilī, Muḥammad ibn al-Ḥasan. (1986). *Wasāʾil al-shīʿah ilā taḥṣīl masāʾil al-sharīʿah* [Means of attaining knowledge of the rulings of Islamic law]. (Rabbani Shirazi, Ed.). Beirut: Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī. (In Persian).

Izutsu, Toshihiko. (1999). *Ethico-religious concepts in the Holy Qur'an*. (Fereydun Badre'i, Trans.). Tehran: Foruzan Rooz. (In Persian).

Bostani, Fuad Afram. (2010). *Monjed al-ṭullāb: Persian–Arabic dictionary*. (Bandar-Rigi, Trans.). Tehran: Eslami. (In Persian).

Bagheri, Khosrow, et al. (2010). *Approaches and research methods in the philosophy of education*. Tehran: Research Institute for Cultural and Social Studies. (In Persian).

Bagheri, Khosrow. (2008). *An introduction to the philosophy of education in the Islamic Republic of Iran: Aims, foundations, and principles* (Vol. 1). Tehran: Elmi va Farhangi Publishing. (In Persian).

Bagheri Varkaneh, Mohammad-Taher, Bagheri Varkaneh, Sedigheh, & Vafaian, Mohammad-Hossein. (2023). Rational deliberation as a fundamental factor in Islamic education: A preventive approach during adolescence. *Research in Child and Adolescent Counseling, 1*(4), 31–54. https://doi.org/10.22034/jrcac.2024.715603 (In Persian).

Berk, Laura. (2008/2015). *Developmental psychology: From adolescence onward* (Vol. 2). (Seyyed Mohammadi, Trans.). Tehran: Arasbaran. (In Persian).

Bayat, Ali, Rafiei Honar, Hamid, & Jahangirzadeh, Mohammad-Reza. (2024). Developing a process model of wisdom based on Islamic sources: A grounded theory study. *Culture of Counseling and Psychotherapy, 15*(57), 137–171. https://doi.org/10.22054/qccpc.2023.68657.2969 (In Persian).

Pasandideh, Abbas. (2016). Reports of "seven-year stages" in childrearing: Their types and internal analysis. *Scientific Quarterly of ʿUlūm-i Ḥadīth, 21*(81), 3–24. (In Persian).

Tahriri, Mohammad-Baqer. (2019). *The ascent of reason: A commentary on the tradition of the hosts of reason and ignorance*. 2 vols. Qom: Bustan-e Ketab. (In Persian).

Tajmalian, Hamideh, Afshani, Seyyed Alireza, Vaziri, Saeed, & Bagheri Noaparast, Khosrow. (2023). Dimensions of wisdom from the perspective of the Holy Qur'an and the educational principles derived from it. *Research on Issues in Islamic Education, 61*. http://noo.rs/5iO1H (In Persian).

Tehrani, Mojtaba. (2015). *Divine etiquette: Educating the educator*. Tehran: Masabih al-Huda. (In Persian).

Javadi Amoli, Abdollah. (2016). *Interpreting the human being through the human being*. Qom: Esra. (In Persian).

Javadi Amoli, Abdollah. (2008). *The study of religion* (5th ed.). Qom: Esra. (In Persian).

Javadi Amoli, Abdollah. (2011). *The status of reason in the architecture of religious knowledge*. Qom: Esra. (In Persian).

Ḥurr al-ʿĀmilī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1988). *Wasāʾil al-shīʿah* [Means of the Shiʿa]. Tehran: Dār al-Islāmīyah. (In Persian).

Khamenei, Seyyed Ali. (1997). *Conversation with a group of adolescents and young people*. (In Persian).

Khamenei, Seyyed Ali. (2016). *Remarks at a meeting with students from Tehran*. (In Persian).

Dashti, Mohammad. (2007). *Nahj al-balāghah of His Eminence Amir al-Mu'minin (peace be upon him)*. Nashr-e Majnun. (In Persian).

Daylami, Hasan ibn Mohammad. (1997). *A translation of Daylami's Irshād al-qulūb: Fifty-four gatherings on exhortations and counsels from God's verses, the Prophet's traditions, and those of the Imams*. Qom: Naser. (In Persian).

Raghib al-Isfahani, Hossein ibn Mohammad. (1991). *Mufradāt alfāẓ al-Qurʾān* [A lexicon of Qur'anic words] (1st ed.). Beirut: Dār al-Qalam. (In Persian).

Raghib al-Isfahani, Hossein ibn Mohammad. (2016). *Mufradāt alfāẓ al-Qurʾān* [A lexicon of Qur'anic words]. (Khodaparast, Trans.). (3rd ed.). Qom: Navid-e Eslam. (In Persian).

Rezaei, Mohammad, Farrokhi, Noor Ali, Darabi, Fardin, & Mohammadi, Javad. (2018). The effect of reciting the Holy Qur'an on adolescents' risk-taking in relation to high-risk behaviors. *Culture of Counseling and Psychotherapy, 9*(35), 79–98. https://doi.org/10.22054/qccpc.2018.28326.1710 (In Persian).

Rousta, Seyyed Mahdi, Alavi, Seyyed Hamidreza, & Yari Dehnavi, Morad. (2025). Components of "wisdom" and their implications for the principles of religious education. *Islamic Education from the Perspective of Islam, 13*(30), 39–68. https://doi.org/10.30497/esi.2025.247941.1917 (In Persian).

Rousseau, Jean-Jacques. (2010). *Émile, or On education*. (Gholamhossein Zirakzadeh, Trans.). Tehran: Qasedak-e Saba. (In Persian).

Zabidi, Mohammad. (1994). *Tāj al-ʿarūs min jawāhir al-qāmūs* [The bride's crown, from the jewels of the dictionary]. Beirut: Dār al-Fikr. (In Persian).

Sarani, Maryam. (2025). The place of adolescents in Islamic education. *Findings of Pioneers in Educational Sciences, 2*(3). https://civilica.com/doc/2499138 (In Persian).

Sobhani, Ja'far. (2000). *Mafāhīm al-Qurʾān: A comprehensive thematic commentary*. Qom: Mo'asseseh-ye Imam Reza (peace be upon him). (In Persian).

Sharafi, Mohammad-Reza. (2004). *The world of adolescence*. Tehran: Mo'asseseh-ye Monadi-ye Tarbiat. (In Persian).

Safaei Haeri, Ali. (2004). *Letters on maturity*. Qom: Laylat al-Qadr. (In Persian).

Tabarsi, Fazl ibn Hasan. (n.d.). *Tafsīr Majmaʿ al-bayān* [The exposition of the Qur'an]. (Nuri Hamedani et al., Trans.). Tehran: Farahani. (In Persian).

Tabarsi, Fazl ibn Hasan. (1991). *Makārim al-akhlāq* [Noble qualities of character]. Qom: al-Sharif al-Radi. (In Persian).

Tusi, Mohammad ibn Hasan. (1985). *Tahdhīb al-aḥkām fī sharḥ al-muqniʿah by Shaykh al-Mufid* [Refinement of the rulings: A commentary on Shaykh al-Mufid's al-Muqniʿah]. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyah. (In Persian).

Tabataba'i, Mohammad-Hossein. (1995/1999). *Al-Mīzān: An exegesis of the Qur'an*. (Mousavi Hamedani, Trans.). Qom: Eshraqi Publications. (In Persian).

Faqihi, Ali-Naqi. (2019). Foundational innate psychological characteristics of human beings for effective education during adolescence, with an emphasis on the Islamic perspective. *Islamic Research Journal of Women and Family, 7*(17), 75–100. https://sid.ir/paper/377798/fa (In Persian).

Qara'ati, Mohsen. (2004). *Tafsīr Nūr* [The commentary of light]. Tehran: Center for Cultural Activities on Lessons from the Qur'an. (In Persian).

Qorashi, Ali-Akbar. (1992). *Qāmūs al-Qurʾān* [The Qur'anic dictionary]. 7 vols. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyah. (In Persian).

Association of Talented Scholars. (n.d.). *Lasting education*. Tehran: Teras. (In Persian).

Kulayni, Mohammad ibn Ya'qub. (1986). *Al-Kāfī* [The sufficient]. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyah. (In Persian).

Mobasherri, Mohammad-Taqi, & Mashash'e, Fahimeh Sadat. (2021). A comparative study of the "seven-year stages" tradition and educational theories. *Culture in the Islamic University, 11*(2), issue 39. (In Persian).

Mussen, Paul Henry, et al. (1993). *Child development and personality*. (Mahshid Yasai, Trans.). Tehran: Markaz. (In Persian).

Majlesi, Mohammad-Baqer, et al. (1982). *Biḥār al-anwār* [Oceans of light]. 111 vols. Beirut: Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī. (In Persian).

Makarem Shirazi, Naser. (1995). *Tafsīr-e nemūneh* [The exemplary commentary]. 28 vols. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyah. (In Persian).

Mohammadi Ahmadabadi, Saeedeh, Zandvaniyan, Ahmad, Barzegar Bafrouei, Kazem, Hassani, Hossein, & Karami, Zohreh. (2026). A study of school administrators' perspectives on the dimensions and components of high-risk behaviors among secondary-school students: A grounded theory study. *Culture of Counseling and Psychotherapy, 17*(67), 187–217. https://doi.org/10.22054/qccpc.2026.84261.3408 (In Persian).

Mohammadi Reyshahri, Mohammad. (n.d.). *Mīzān al-ḥikmah* [The scale of wisdom]. 14 vols. School of Jurisprudence website. (In Persian).

Mohammadi Reyshahri, Mohammad. (2005). *Mīzān al-ḥikmah* [The scale of wisdom]. 14 vols. Qom: Dar al-Hadith. (In Persian).

Mohammadi Reyshahri, Mohammad. (1999). *Rationalism in the Qur'an and hadith*. (Mehrizi, Trans.). Qom: Dar al-Hadith. (In Persian).

Mohammadi Reyshahri, Mohammad, & Gholamali, Ahmad. (2005). *Jawāhir al-kalām for young people* [Jewels of speech for young people]. Qom: Dar al-Hadith. (In Persian).

Mousavi, Seyyed Naqi. (2022). A study of the "three seven-year stages" traditions from the perspective of the jurisprudence of education. *Research on Issues in Islamic Education, 30*(57), 89–115. (In Persian).

Nietzsche, Friedrich. (n.d.). *Thus spoke Zarathustra*. (Dariush Ashouri, Trans.). Tehran: Agah. (In Persian).

Vaez-Zadeh Khorasani, Mohammad. (2009). *Al-Muʿjam fī fiqh lughat al-Qurʾān wa-sirr balāghatihi* [A dictionary of Qur'anic vocabulary and the secrets of its eloquence]. Mashhad: Astan Quds Razavi. (In Persian).

White, Allyn S. (1996). *Psychology of puberty and the sexual education of children and adolescents*. (Parvin Ghaemi & Fazlollah Shahloo'i, Trans.). Tehran: Payam. (In Persian).

Vander Zanden, James. (2020). *Developmental psychology* (Vols. 1–2). (Hamzeh Ganji, Trans.). Tehran: Savalan. (In Persian).

Hashemi Khoei, Mirza Habibollah. (n.d.). *Minhāj al-barāʿah fī sharḥ Nahj al-balāghah* [The path of eloquence: A commentary on Nahj al-balāghah]. (Hasanzadeh Amoli & Kamarei, Trans.; Minaji, Ed.). 21 vols. Tehran: Maktab al-Islamiyah. (In Persian).

استناد به این مقاله: آقائی، زینب.، بهشتی، سعید.، سلحشوری، احمد.، نعیمی، ابراهیم.، برهمن، مریم. (۱۴۰۶). تبیین مفهوم شناختی و روش‌های کاربست تربیت عقلانی دوره نوجوانی مبتنی بر قرآن و روایات، *فصلنامه فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی*، ۱۸(۷۱)، ۱-۴۹. DOI: 10.22054/qccpc.2026.93142.3749

Counseling Culture and Psychotherapy is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.